

December, 2018
Volume7, Issue-28

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH ISSN 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

ASSISTANT PROFESSOR

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA

ASSISTANT PROFESSOR

SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

EDITORIAL BOARD**MANAGING EDITORS**

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU PATAN	Mahila Arts College Motipur,Himtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	S P University, v v nagar, anand	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

“Shanti E Journal Of Research” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2018, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“Shanti E Journal Of Research” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “Shanti E Journal Of Research” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “Shanti E Journal Of Research”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “Shanti E Journal Of Research” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	Willy Loman's notions of the American Dream in <i>Death of a Salesman</i> by Arthur Miller - DHRUV PURABIYA	1-5
2.	વૈદિક સંસ્કૃતિ: એક અધ્યયન -ડૉ. જયંતિલાલ એસ. મકવાણા	6-9
3.	माघ की विद्वत्ता - डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास	10-13
4.	સાહિત્ય અને સિનેમા : એક દુજે કે લિએ - ડૉ. દેવેન્દ્ર ગોસ્વામી	14-18
5.	સાહિત્ય અને સમૂહ માધ્યમો -કવિતાબા પી. ઝાલા	19-20
6.	સાહિત્ય અને સમૂહમાધ્યમો-પરસ્પરનો અનુબંધ - ડૉ. રમજાન એચ. હસણિયા	21-24
7.	સાહિત્ય અને સમૂહ માધ્યમો -પ્રિતીબેન વી. બળીયા	25-26

-
8. Literature and the Mass Media
-Nikhil N Gadhavi 27-30
-
9. 'અંધાધૂન'માં અનુઆધુનિકતા
- પ્રો. ચૈતાલીબેન એન. ૬૬૬૨ 31-34
-
10. गुजरात की हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं का हिन्दी प्रचार-प्रसार में योगदान
-डॉ. ओमप्रकाश शुक्ल 35-39
-
11. वडोदरा जिले के ऐतिहासिक और दार्शनिक स्थल
-श्रीमती बबीता चौबे 40-44
-
12. भारतीयानां आहारनियमाः- निषेधाः च
- Dr.N.SHASHIDHAR 45-50
-
13. कौटिलीय अर्थशास्त्र की वर्तमान में उपादयता
-डॉ. मंजुला जे. वीरडिया 51-56
-
14. 'नारी की महत्ता' : वैदिक एवं आधुनिक पर्यालोचन
-रवि प्रकाश चौबे 57-65
-

Willy Loman's notions of the American Dream in
Death of a Salesman by Arthur Miller

DHRUV PURABIYA

Assistant Professor

R.D. Arts & Commerce College, Mundra – Kachchh

This paper will review the research conducted on Willy Loman's notions of the American Dream. The twentieth century was a time of great change and development for the American Drama, and this development and prosperity of the nation itself. Meanwhile, because of the welfare situation of the country, thousands of new theatres were built, and Americans looked to the theatre to provide entertainment; for this reason, during this period, playwrights did not produce plays of high qualities. However, twentieth century drama characterized by dramatization of novels and melodrama plays were extremely popular. By the end of 19th century, a new trend that had begun some twenty years earlier in Europe became evident. This was Realism, which was a movement different from the conventional melodramas and sentimental comedies of the 1700s. It is expressed in theatre through the use of Symbolism and character development. It was until 20th century that pure American drama appeared. In 20th century Realism continued to be a primary form of dramatic expression, even as the experimentation and the production of plays became increasingly interesting.

Traces of The American Dream are rooted in 19th-century America. However, it was the historian James Truslow Adams who first coined the term in his *The Epic of America*. He defined the American Dream as the pursuit "of a better, richer, and happier life for all our citizens of every rank which is the greatest contribution we have as yet made to the thought and welfare of the world". The Declaration of Independence which highlighted people's right to "life, liberty and the pursuit of happiness. So Americans were looking for renewing their lives and establishing a better future. Although they were positive in nature, these interests were not without negative impact on the lives of people. It led to extreme focus on materialism, perfection and fantasy on the expense of humanitarian and realistic value. Arthur Miller was born in the Harlem section of Manhattan on October 17, 1915; the second child of Augusta and Isidore Miller, both emigrated from Poland. Even if there were indifferences in his family Miller was provided strong moral and ethical atmosphere evident in his literary works. Right from the childhood Miller was influenced by his mother's artistry and inquiring mind. *Death of a Salesman* is a 1949 play written by American playwright Arthur Miller. It won the 1949 Pulitzer Prize for Drama and Tony Award for Best Play. Arthur Miller's *Death of a Salesman* (1949) provides a vivid commentary on the American Dream.

In the play, Miller criticizes the American materialism, and the self-delusion that people were afflicted with. The salesman Willy Loman. He is 63 years old and unstable, insecure, and self-deluded. Willy tends to re-imagine events from the past as if they were real. He vacillates between different eras of his life. Willy seems childlike and relies on others for support, coupled with his recurring flashbacks to various moments throughout his career. His first name, Willy, reflects this childlike aspect as well as sounding like the question "Will he?" His last name gives the feel of Willy's being a "low man", someone who won't succeed; however, this popular interpretation of his last name was dismissed by Miller, who stated that the character's name is due to his relation to the English queen. His critique is not directed at the American Dream as such; rather it targets the greed that some people

show in demonstrating their dreams for wealth and health. This is essentially provided through the character of Willy Loman, whose failure was mainly because of his illusion and pursuit of perfection. Death of A Salesman narrates the story of Willy Loman, a salesman who, as a common man, has his dreams for prosperity and wealth. However, in having his own deluded version of the American Dream, Willy fails to cope with the changes in the business atmosphere after World War Two. Rather than coping with these changes, Loman sticks to traditional models represented in his father, who presents the ideals of tradition business.

Willy Loman is an example on these people who were so orthodox in their view. He is unable to live his day. He lives in the past. He has succeeded in his business in the past; however, in the current time, he is unable to meet the parameters of success. He admits this conflict that he witnesses as he addresses his wife, Linda, saying: "You know, the trouble is, Linda, people don't seem to take to me...I don't know the reason for it, but they just pass me by" (Act-I. 732-733). The major problem that Willy seems to suffer from and makes him out of context in his life is his adherence to the idea that one can succeed in business by imposing his personal perspective without heeding other concerns. He puts this clearly as he says: "The man who makes an appearance in the business world, the man who creates personal interest, is the man who gets ahead" (Act -I. 646-8). This idea represents his traditionalism and taking his father as a model for him. In this regard, Ben tells Willy how their father used to sell the homemade flutes all over the country as a travelling salesman. He complains that: "We would start in Boston, and he'd toss the whole family into the wagon, and then drive the team right across the country" (Act-I. 1061-3). In other words, Willy still clings to the model of the traditional frontier salesman whose idea of success relied on leaving the house for a long time and coming back with a large amount of money "riding on a smile and a shoeshine" (Requiem 38). Interestingly enough, Miller employs some symbols that contribute to conveying the message of the play. For example, the car is used as a symbol for familial solidarity. That is why, once he sees his misery, Willy starts to perceive that he is losing control over both his car and life. That is why, in an act of unconscious self defense, Willy chooses to commit suicide by the car. It is as if he is trying to prove to himself that his life would end with a last act of control; control over his car. Ironically, realizing the failure of his father, Biff considers all Willy's teachings as lies. He proclaims, "we never told the truth for ten minutes in this house" (Act-II. 1588-9).

However, Willy is does not have the potential to confront the dilemma. So, he has no solution but to commit suicide. Steven Centola (1993) reprimands Willy's acts arguing that he "convinces himself that only his death can restore his prominence in his family's eyes and retrieve for him his lost sense of honor" (41). This concurs with Fred Ribkoff's (2000) idea in which he states that, "Driven by shame, (Willy) kills himself in order to preserve his dream of being 'well liked' and a successful father and salesman"(48). In the same vein, Louis Stagg (1994) dwells on the cowardice of Willy exhibited in his suicide, arguing that "Willy appears to see death as a means of avoiding the consequences of actions with which he can no longer cope" (53). The crux of Miller's point regarding the American Dream is that success and prosperity are better attained by facing the challenging situations of the reality of American life rather than romanticizing on fanciful dreams. In this regard, the play provides two models for success that contrast with the example of Willy; they are namely Ben and Charlie's.

What is peculiar about Ben is that his personality combines elements of the past values as well as manifestations of modern tendency. This makes Ben quite capable of success within the industrial environment. Ben's understanding of the futility of rejecting modern requirements of life is reflected in his advice to Biff as he says: "Never fight fair with a stranger, boy. You'll never get out of the

jungle that way" (Act- 1. 1085- 6). In contrast, Willy is never able to understand this point. He sticks to the belief in strict individualism and quick success. Charlie, on the other hand, is the symbol of reason and logic. He keeps advising Willy for the benefit of his children, but, again and again, Willy is so stubborn. On the other hand, his rejection of Charlie's advice comes as part of the competition that he feels between them. As Gardner (1965) puts it, "(Willy's) acceptance would have been tantamount to admitting that Charlie's philosophy had proved to be the right one, and Willy simply isn't big enough a man to make such an admission" (320).

In this sense, Miller beautifully provides different versions of the American dream represented in different characters. The American Dream can be roughly viewed as the belief in the ability to attain whatever success wanted through hard work and dedication. This concept has many versions, which are represented in the play through several characters. Willy, for example, is an example on the idealistic version of the dream that is based on fantasy and blind adherence to outdated principles of success. Ben, on the other hand, is a man who is able to combine elements of orthodox as well as modern values to attain success.

In the same vein, Dave Singleman and Charlie is representative of modern business ideals of success. Willy is unable to follow the example of any of these men. Even his suicide is seen as a continuation for his dream and a need to see this actualized in his son, Biff. However, the ending of the play emphasizes the failure of Willy and his dreams. He has always been dreaming of having a big funeral when he dies. Ironically, nobody comes to his funeral as Linda has indicated. Majid Salem Mgamis Miller shows this failure of Willy not only in his clinging to past models, but even in his reference to mythological figures. In his advice to Biff and Happy, Willy says: "Bernard can get the best marks in school, y'understand, but when he gets out in the business world, y'understand, you are going to be five times ahead of him. That's why I thank Almighty God you're both built like Adonises" (Act -I. 642-6). This reference to Adonis is meant to show that all Willy's beliefs are based on unrealistic bases. It should be noted that Miller's criticism of the American dream comes as part of his larger commentary on societal changes. As far as this play is concerned, Miller provides a perspective on the change in social values. In more particular terms, he shows how technology, advancement and capitalism may change human values. The American Dream is part of these values that changed because of development in life. Willy is unable to meet the changes, resulting in contradiction between individuals' values and social values. As Helene Koon (1983) says, "The clash between the old agrarian ideal and capitalistic enterprise is well documented in *Death of Salesman*" (82). To sum up, Miller's play does not criticize the American Dream as such. Rather, Miller directs his criticism at the dehumanization of people. He goes against the idea that advancement of human life changes human values. In the same vein, Miller is against the idea of greed. Willy's greedy version of American Dream makes him collapse. If he had a better vision of it, he might have succeeded. Ultimately, Miller is saying that the problem is not in the American Dream, rather, it is in our version of it; it is in the way we apply it.

Willy Loman, the hero of the play, is caught-up in the "American Dream" which consists of a genuine and determined belief that in America all things are possible to all men regardless of birth or wealth. If you work hard enough you will achieve anything. However, Miller believes that people have been ultimately misguided and Miller's play, *Death of a Salesman*, is a moving destruction of the whole myth. This play received numerous awards for its literary merit, including the Pulitzer Prize for drama. Many critics regard *Death of a Salesman* as the perfect embodiment of the modern American drama. Though some criticize Miller for his colloquial tone and mundane images, Miller's distinctly modern plays continue to find applause among students, teachers and dramatists. He would go on to publish

The Crucible, an account of the Salem Witch Trials, which in popularity is probably a close second to Death of a Salesman. Though Miller has more recently tried his hand at novel writing, he is still best known for his thematic plays, which usually comment on the dark nature of contemporary American society. The “American Dream” is based on the “Declaration of Independence”: “We believe that all men are born with these inalienable rights—life, liberty and pursuit of happiness.

This “dream” consists of a genuine and determined belief that in America, all things are possible to all men, regardless of birth or wealth; if you work hard enough you will achieve anything. However, Miller believes that people have been “ultimately misguided” and Miller’s play, Death of a Salesman, is a moving destruction of the whole myth. The origins of the American Dream seem to have been rooted in the pioneering mentality of the 18th and 19th century immigrants, most of them came to America because of a new and better life, in particular, the opportunity to own one’s land. But land rented out and so cities developed and massive variations arose in wealth, which meant that this “American Dream” changed from being a potential reality, into being a dream, like the name implies.

Most of Miller’s plays are directly or indirectly about the American Dream, because ultimately this dream wasn’t going to succeed as lots of people wished. Death of a Salesman written in 1949, is a moving destruction of the whole myth. To be hard working, honest and have ambition were the ways of the American Dream. This leads to success, wealth and in due time-power. But this dream for everyone develops, and encourages greed, selfish behavior, pride and rivalry between one another. Willy Loman is “caught-up” in this American Dream. It causes business to develop in the world. Capitalism and also the profit motive and competitive instinct, makes Willy have a weakness in his personality. This weakness is caused by a combination of business pressures. Willy wants to prove himself through a successful salesman, but as he fails, his own life destroys him. “I’m the New England man. I’m vital in New England.” “Never leave a job until your sixty.” Willy’s quotes above show that he is insecure, and is not a successful businessman he says he is. Miller based Willy’s character on his own uncle, Manny Newman. Miller said, “That homely, ridiculous little man had after all never ceased to struggle for a certain victory, the only kind open to him in this society --- selling to achieve his lost as a man with his name and his son’s name on a business of his own.”

This explains exactly what he has in mind for Willy to be – as he was, “trying to achieve his lost self.” The things that are meant to happen in business are success, wealth and esteem. This is what Ben has achieved and done. Miller stresses his success and material reward in Ben. He does this by Ben repeating himself a lot, “I walked into the jungle, and when I came out I was rich.” But Ben also has emptiness in spite of his success. In the eyes of the audience, he has no real happiness.

Conclusion: Firstly, this play is a modern tragedy. Willy is a tragic figure. The whole of his life has been totally unpredictable, “He doesn’t put a bolt to a nut, he doesn’t tell you the law or give you medicine. He’s a man way out there in the blue, riding on a smile and a shoeshine. And when they start not smiling back, that’s an earthquake.” Although Willy is always “falling”, the audience sympathise with him. John Mason Brow said, “Miller’s play is a tragedy modern, and personal, not classic and heroic; its central figure is a little man sentenced to discover his smallness rather than a big man undone by his greatness.”

Secondly, Death of a Salesman is a play about relationship. With Willy and Linda: Willy doesn’t look after, or care for Linda as much as he should, but Linda does. “Linda has developed an iron repression of her expectations to Willy’s behaviour – she more than loves him, she admires him, as though his mercurial nature, his temper, his massive dreams and little cruelties.” Also Willy and Biff, both failures, contrast totally to Charley’s and Bernard’s success. Biff “flunked math”, whereas Bernard

got all the correct results he needed for college. Now Biff has no job. Bernard is a top lawyer. Bernard says, "I've got a case in front of the Supreme Court." Willy can't understand why Biff isn't as good or powerful in life as Bernard. "What...what's the secret?" asked Willy, "Why didn't he ever catch on?". "After age of seventeen nothing good ever happened to Biff." Bernard replied, "He never trained himself for anything." Thirdly, this is a play of original structure. Miller was going to name this play "inside his mind".

We can understand why regularly we see Willy's "dreams" within his mind. It is a very clever way to tell the audience what happened in the past and why things are how they are now in the present day. An example of this is Biff having not got on with Willy. Miller wanted to make the transitions from scene to scene seamless. Miller said, "There are no flashbacks in the play but only a mobile concurrency of past and present, because in his desperation to justify his life, Willy Loman has destroyed the boundaries between now and then." Death of a Salesman contains much that is critical of modern American society. Willy's misjudgement of his failure in life is demonstrated in the play. He feels as though he has failed because he has no fortune to show for it in either his or his son's names. What he has truly failed is his family life and his married life. That is the corruption of the true "American Dream".

Bibliography:

Miller, Arthur. Death of a Salesman. Harmondsworth : Penguin Books, 1949.

Martine, James J. Critical Essays on Arthur Miller. Boston : G. K. Hall & Co., 1980.

Bloom, Harold. Arthur Miller's Death of a Salesman. New York : Chelsea House Publishers, 1987.

Gould, Jean. Modern American Playwrights. Bombay : Bombay Popular Prakashan, 1969.

shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/86812/8/08

વૈદિક સંસ્કૃતિ: એક અધ્યયન

ડૉ. જયંતિલાલ એસ. મકવાણા

એસ. ડી. આર્ટ્સ એન્ડ બી.આર કોમર્સ કોલેજ, માણસા, જિલ્લો – ગાંધીનગર

સંસ્કૃતિની વ્યુત્પત્તિ થાય છે – સમ્યક કૃતિ. અર્થાત્ વિશ્વનિયંત્રા દ્વારા નિર્મિત અનંત કૃતિઓમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ કૃતિ મનુષ્ય છે અને મનુષ્ય જ સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રમાં રહેલો છે. સંસ્કૃતિ માનવ સમાજની એક અમૂલ્ય મૂડી છે. મનુષ્યને પોતાની સંસ્કૃતિને કારણે જ સૃષ્ટિનું સર્વોત્તમ પ્રાણી મનાયું. આપણી વૈદિક સંસ્કૃતિ વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. તેની ઉત્કૃષ્ટતા સદીઓથી વિશ્વના આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિની આધ્યાત્મિકી વિચારધારા ભારતીય સંસ્કૃતિની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે. આ આધ્યાત્મિકી ભાવના ભારતીય સમાજ – જીવનના બધાંજ ક્ષેત્રોમાં અને બધાંજ વ્યવહારોમાં જોવા મળે છે. જેને આપણી વૈદિક સંસ્કૃતિ “બ્રહ્મૈવ સર્વસ્વમસ્તિ”, “સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ”^૧ સ્વરૂપે નિરૂપે છે. આનામાં સમગ્ર જગતને વિશ્વાસ છે. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માનવજીવનનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય છે. મોક્ષ માનવ જીવનનો સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ છે. મનુષ્ય જીવનનું લક્ષ્ય મોક્ષ માનવામાં આવે છે, નહિ કે ભોગ. તે ત્યાગ યાહે છે, નહિ કે સંગ્રહ. ત્યાગીને ભોગવવાનું આપણી સંસ્કૃતિ કહે છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ ત્યાગભાવનો ઉપદેશ આપીને માનવ માત્રને અભયદાન પ્રદાન કરે છે. એટલું જ નહિ જીવમાત્રના અધિકારનું રક્ષણ કરે છે. “જીવો અને જીવવા દો”નો સિદ્ધાંત વૈદિક સંસ્કૃતિ વિશેષરૂપે ઘોષિત કરે છે. આધિભૌતિક સંસ્કૃતિ ભોગપ્રધાન છે; જ્યારે આધ્યાત્મિકી મોક્ષોન્મુખા સંસ્કૃતિ સ્વયં ત્યાગ પ્રધાન છે. જગતમાં જે કંઈ સ્થાવર – જંગમ સંસાર છે, તે સૌ ઈશ્વર દ્વારા વ્યાપ્ત છે. તેનો ત્યાગભાવ સાથે ઉપભોગ કરવો જોઈએ.^૨ આ રીતે વૈદિક સંસ્કૃતિમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે આશ્રમ- વ્યવસ્થાનું નિર્માણ યા વિધાન કરાયું છે. આમાંથી ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રારંભ બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી થાય છે. વેદાધ્યયન બાદ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવાય છે.

ભારતીય વૈદિક સંસ્કૃતિ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રોમાં ધર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે. આને કારણે માનવ આશાવાદી બન્યો છે. આફતના સમયે મનુષ્ય નિરાશાની ગર્તામાં ધકેલાઈને સાહસનો ત્યાગ કરતો નથી, કેમકે તેને વિશ્વાસ છે કે ઈશ્વર દ્વારા આપયેલું વચન કે વિધાન હંમેશા મંગલકારી જ હોય છે. અથર્વવેદ ના આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે -પશ્યેમ શરદઃ શતમ્ | જીવેમ શરદઃ શતમ્ |

બુધ્યેમ શરદઃ શતમ્ | રોહેમ શરદઃ શતમ્ |

પૂષેમ શરદઃ શતમ્ | ભવેમ શરદઃ શતમ્ |

ભૂષેમ શરદઃ શતમ્ | ભૂયસી શરદઃ શતમ્ |

સ્ત્રીને કોઈપણ સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ માનવામાં આવી છે. “ન હિ સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હિત” એવી કેટલીક સ્મૃતિગ્રંથોની સૂક્તિઓનો આધાર બનાવીને કેટલાંક લોકો ટીકા કરે છે કે આર્ય સંસ્કૃતિ સ્ત્રી – જાતિની વિરોધી છે. પરંતુ વેદાધ્યયનથી જાણવા મળે છે કે આ વાત પૂર્ણ રીતે યોગ્ય નથી. ઘોષા, લોપામુદ્રા, વિશ્વવારા જેવી અનેક સ્ત્રીઓ મંત્ર દૃષ્ટા હતી. ગાર્ગી જેવી વિદુષી સ્ત્રી બ્રહ્મવાદિની તથા મૈત્રેયી જેવી સ્ત્રી બ્રહ્મ જિજ્ઞાસુ હતી.³ વૈદિક સાહિત્યના અધ્યયનથી એ પણ જાણ થાય છે કે વૈદિકકાળમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ હતું. સ્ત્રીને ગૃહિણી, ગૃહસ્વામિની, સહધર્મચારિણી જેવા વિશેષણોથી વેદગ્રંથોમાં સંબોધિત કરાઈ છે.

ઋગ્વેદમાં કન્યા- શિક્ષણની વ્યવસ્થાનો નિર્દેશ મળે છે. પુત્રની જેમ તેનો પણ ઉપનયન સંસ્કાર થતો હતો. વેદાધ્યયનનો તેને પણ અધિકાર હતો. ઋગ્વેદમાં અનેક મંત્રદર્શિકા ઋષિકાનો ઉલ્લેખ મળે છે; જેમકે – શ્રદ્ધા કામાયની, શયી, યમી, ઇન્દ્રાણી, અદિતિ, જુહુબ્રહ્મજયા, અપાલા, આત્રેયી, સરસ્વતી, આંગીરસી, વિશ્વાવારા, લોપામુદ્રા, રોમાશા, બ્રહ્મવાદિની, ઘોષા, ઉર્વશી, સૂર્યા, સાવિત્રી, ગોધા, સિકતા, નિવાવરી વગેરે.

સહિષ્ણુતા પણ વૈદિક સંસ્કૃતિનો એક મજબૂત પાયો છે. આર્ય – અનાર્ય સંઘર્ષમાં જોઈ શકાય છે કે આ યુદ્ધ અને સંઘર્ષ છતાં બન્ને વર્ગોનું જીવન સાહચર્યપૂર્ણ હતું. આમ, સાહચર્ય એ પણ વૈદિક સંસ્કૃતિનું પરિચાયક છે. આપણી સંસ્કૃતિ સદીઓથી સર્વને સહિષ્ણુતાના પાઠ શીખવાડે છે. વિભિન્ન ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો એક બીજા સાથેનો વિરોધ કોઈથી અજાણ નથી, છતાં જેમ મહાસાગર જુદી જુદી નદીઓને માટે આશ્રયસ્થાન બને છે, તેમ ભારત દેશમાં સર્વ ધર્મ અને જાતિઓનો સમાવેશ થયો છે. માત્ર વૈદિક દર્શનમાં જ નહિ પણ વેદોથી ભિન્ન એવા બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનોમાં પણ એનો વિકાસ જોઈ શકાય છે.

કર્મવાદ પ્રત્યેક સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ હોય છે. વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પણ કર્મનો મહિમા મંડન થયો છે. કર્મ કરતાં કરતાં આ સંસારમાં રહેવાની વૈદિક ઋષિઓની જીજ્ઞાસા સર્વત્ર જોઈ શકાય છે.⁴ આ ઉપરાંત ભગવાન શ્રી કૃષ્ણશ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં કર્મનો જે ઉપદેશ આપ્યો છે.⁵ તેનો વિચાર બીજ સ્વરૂપે વેદમાં રહેલો જોઈ શકાય છે.⁶ અધ્યાત્મવાદી દર્શનોમાં ‘કર્મ’ પર તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરાયો છે. આસ્તિક દર્શન છ મનાયા છે – વૈશેષિક - ન્યાય, સાંખ્ય – યોગ, મીમાંસા – વેદાંત. એમાં મીમાંસા દર્શનને કર્મ – મીમાંસા પણ કહેવાય છે.

પ્રત્યેક સંસ્કૃતિનો અથવા સાંસ્કૃતિક પરંપરાનો આધાર તત્કાલીન વિજ્ઞાન આધારિત વિચારધારા હોય છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ મૂળ સ્વરૂપે કોઈ દાર્શનિક વિચારધારા સાથે જોડાયેલી જોવા મળે છે. વૈદિક મંત્રો દ્વારા એની ઓળખાણ મળે છે. વૈદિક મંત્રોમાં અભિવ્યક્ત થયેલી દાર્શનિક વિચારધારા વિભિન્ન સ્વરૂપે જોવા મળે છે. એમાં મુખ્યત્વે ત્રણ વાદ પ્રાપ્ત થાય છે – દેવવાદ, પુરુષવાદ અને તત્વાદ. આમાં દેવવાદનું

સ્વરૂપ બહુદેવવાદનું છે. આમ, પ્રથમ વાદ અનુસાર પોત પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાને ધારણ કરનારા દેવતાઓ નિમિત્ત કારણરૂપે જગતનાં વિભિન્ન અંશોના સર્જક, ધારક અને સંચાલક મનાયા છે. તેથી ક્યારે ક્યારેક કોઈ દેવને અન્ય દેવતાઓથી ઉત્કૃષ્ટ મનાયા છે.

પુરુષવાદ અનુસાર માત્ર એક અનંત અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યક્તિત્વ સર્વના ઉપાદાન કારણના રૂપે જગતનું મૂળ મનાયું છે. જે સ્વયં બધાનાં ઉત્પન્ન કરનાર સર્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ છે. આ વ્યક્તિત્વને દેવ નહિ પરંતુ ‘પુરુષ’ કહેવાયા છે.

તત્ત્વવાદ અનુસાર દેવ અર્હવા પુરુષ જેવું કોઈ વ્યક્તિત્વ નહિ, પરંતુ એક વ્યક્તિત્વવિહીન પરમ સત્તા છે. જે સંપૂર્ણ જગતનું એકમાત્ર મૂળ માન્યું છે. આં પરમ સત્તાનો કોઈ વિશિષ્ટરૂપે નિર્દેશ નથી રહ્યો, પરંતુ ‘તત્’ રૂપે તેનું વર્ણન કરાયું છે. આ ‘તત્’ આગળ જતા પરમાત્મા સ્વરૂપે વ્યક્ત થયું છે. આમ વૈદિક વિચારધારા બહુદેવવાદથી આરંભી ક્રમશઃ વિકાસ પામતી દાર્શનિક તત્ત્વના રૂપમાં પરિણીત થઇ આધ્યાત્મિક બની ગઈ.

વૈદિક સંસ્કૃતિમાં વિશ્વબંધુત્વની ભાવના પ્રધાનપણે જોવા મળે છે. વિશ્વબંધુત્વની આ ઉદાત્તભાવના વૈદિક સંસ્કૃતિનું ગૌરવ ઘોષિત કરે છે. વેદની આ ભાવનાથી જ વિશ્વશાંતિ સુખેથી ચાલી રહી છે. વૈદિક મંત્રોમાં નિર્દિષ્ટ ઋષિઓની ઉદાત્તભાવના આ રીતે જોવા મળે છે –

મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષન્તામ્ ।

આ ઉપરાંત – સંગચ્છદ્ધં સંવદ્ધ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્ ।

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે સંજાનાનામુપાસતે ॥

આ સિવાય પણ અનેક ગૌણ તત્ત્વો વૈદિક સંસ્કૃતિમાં વન્ય છે, છતાં પ્રસ્તુત તત્ત્વો તેને ઉત્કૃષ્ટતા પ્રદાન કરે છે. આ વિશિષ્ટ તત્ત્વોમો વિદ્યમાન વૈદિક સંસ્કૃતિએ યુગોથી જગતની અનેક સંસ્કૃતિઓને પોતાની તરફ ખેંચી છે.

સંદર્ભ :-

(૧) ઐતરેય ઉપનિષદ ૫/૩

(૨).ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચિદ્ જગત્યાં જગત્ ।

તેન ત્યક્તેન ભુજ્જીથાઃ મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ ॥ યજુર્વેદ (ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ)

(3) साम्राज्ञी श्वशुरे भव, साम्राज्ञी श्वभूवा भव ।

ननान्दरि साम्राज्ञी भव साम्राज्ञी अधिदेवेषु ॥ ऋक् १०/८५/४२

(४) कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवन्त्वयि नान्येथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यतेनरः ॥

(५) कर्मण्येवा धिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भु मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

(५) श्रमेण तपसासृष्टाब्रह्मणावित्तर्हते श्रिताः ॥

संदर्भ ग्रन्थ :-

(१) वैदिक विचारधार का वैज्ञानिक आधार - प्रो. सत्यव्रत सिद्धान्तालंकार, विजयकुमार
गोविन्दराम हासानंद, दिल्ली - ६

(२) संस्कृतनिबंधांजलिः - डा. रामकृष्ण आचार्य, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा

(३) संस्कृति - पूजन - पांडुरंग शास्त्री के प्रवचनों में से, श्री वल्लभदास जे. झवेरी, मुंबई - ४ (४)
संस्कृत निबंध रत्नाकर - डा. राजकिशोरसिंह, प्रकाशन केन्द्र, लखनऊ

(५) संस्कृत निबंध रत्नाकर -डॉ. शिवप्रसाद भारद्वाज, अशोक प्रकाशन, दिल्ली - ६

(५) संस्कृतनिबन्धशतकम् - डॉ. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी

माघ की विद्वत्ता

-डॉ. योगिनी हिमांशु व्यास
अध्यक्ष संस्कृत विभाग
उमा आर्ट्स कोलेज, गांधीनगर

जिस प्रकार स्वयंभू का उच्छवास यह विश्व है, उसी प्रकार कवि का उच्छवास यह काव्य विश्व है। संस्कृत काव्यशास्त्र में बताये गये सहज कवि और प्रयत्नज कवि इन दो कवियों में से सहज कविकी काव्यश्री और समृद्धि एकमात्र कवि की स्वाभाविक प्रतिभा पर ही निर्भर है। इसलिए संस्कृत काव्यशास्त्र के प्राचीन आलंकारिक भामहने 'काव्यं तु जायते जातु कस्यचित्प्रतिभावतः' (काव्यालंकार - १/६) कहकर प्रतिभा को काव्य का बीज माना है। आचार्य आनन्दवर्धन भी इसी प्रतिभा में कविता का मर्म ढूँढते हैं। ध्वनिदर्शी आचार्य आनन्दवर्धन के शब्दों में,

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निष्यन्दमानामहतां कवीनाम् ।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥

ध्वन्यालोकः - १/६

कवि प्रतिभा एक अलोकसामान्य है। उस अलोकसामान्य अर्थ को प्रवाहित करनेवाली महाकवियों की वाणी अलौकिक प्रतिभासमान प्रतिभाविशेष को व्यक्त करती है। काव्य का रहस्य कवि प्रतिभा का रहस्य है। श्री भट्टतौत कवि को ऋषि मानते हैं और कहते हैं कि 'प्रज्ञा नवनवोन्मेशालिनी प्रतिभा मता।' क्योंकि उसमें प्रतिभा निवास करती है जिसका उन्मेष वर्णना में हुआ करता है। प्रसिद्ध समन्वयवादी आचार्य मम्मट इसी प्रतिभा को शक्ति के नाम से अभिहित करते हैं। इसीलिए शक्ति को ही काव्य का बीज स्वीकारते हुए वे कहते हैं -

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः यां विना
काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात् ।

(काव्यप्रकाशः - १/३)

संस्कृत साहित्य में बृहत्त्रयी-किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम् तथा नैषधचरितम् का बड़ा आदर है। तीनों महाकाव्यों की कथावस्तु महर्षि वेदव्यास प्रणीत 'महाभारत' से ली गई है। माघ की कीर्तिलता केवल एक ही महाकाव्य शिशुपालवध रूपी वृक्ष पर अवलम्बित है। इसमें कृष्ण के ध्वारा युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ में चेदि - नरेश शिशुपाल के वध की महाभारतीय कथा विस्तार से वर्णित है। 'मेघे माघे गतं वयः' इस प्राचीन कथन से हम शिशुपालवध की लोकप्रियता को अच्छी तरह समझ सकते हैं। वास्तव में यह संस्कृत - साहित्य का अनुपम रत्न है।

माघ केवल सरस कवि ही नहीं, अपितु एक प्रचण्ड सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञ विध्वान् थे। उनका श्रुतिविषयक ज्ञान अत्यन्त प्रशंसनीय है। निज कृति के ग्यारहवें सर्ग में कवि ने हवनकर्म में अग्नि को प्रज्वलित करने समय उच्चारित की जानेवाली 'सामिधेनी' ऋचाओं का उल्लेख किया है। चौदहवें सर्ग में,

शब्दितामनपशब्दमुच्चैर्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।
याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥

श्लोक में युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ का बड़ा ही विस्तृत तथा सुन्दर वर्णन माघ के विशिष्ट वैदिकत्व का परिचायक है।

सप्तभेदकरकलिपतस्वरं साम सामविदसंगमुज्जगौ ।
तत्र सूनृतगिरिश्च सूरयः पुण्यमृग्यजुषमध्यगीषत ॥

शिशु. -१४/२१

इस श्लोकमें साममन्त्रों के गानका तथा ऋक् – यजुस् मन्त्रोंके अध्ययन का उल्लेख किया गया है।

‘ शिशुपालवध ’ में भारतीय दर्शनोंके बारे में अनेक महत्वपूर्ण सन्दर्भ मिलते हैं। प्रथम सर्ग में नारदजीने ‘ बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ’ शब्दों में श्री कृष्ण के आध्यात्मिक स्वरूप का वर्णन किया है। चतुर्थ सर्ग में कविने रैवतक पर्वत पर निवास करनेवाले योगीवृन्दकी उच्च योगसाधनाका वर्णन करते समय ‘मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय ’ आदि पद में योगशास्त्र के पारिभाषिक शब्दों का प्रयोग किया है। चतुर्दश सर्ग में भीष्मकृत कृष्णस्तुति में कवि के वेदांत दर्शन के ज्ञान का परिचय होता है। दूसरे सर्ग में

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपंचकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥

(२/२८)

पद्य में बौद्ध दर्शन तथा राजनीति के मूल सिद्धान्त वर्णित हैं। कवि माघ ने बलराम तथा उद्धव के संवादों में राजनीति की भी विस्तृत चर्चा की है। कवि माघने ‘ नाट्यशास्त्र ’ के संदर्भ भी कई जगह प्रस्तुत किये हैं। चौदहवें सर्ग में यज्ञोत्सव के वर्णन में प्राकृत भाषासंपन्न, पात्रसंकररहित और भावशुद्धिपूर्ण नाटकों का उल्लेख उसके साथ साम्य रखनेवाले भोजन के साथ हुआ है। बीसवें सर्गमें शिशुपालके नागास्त्र से निकले सर्पोंकी तुलना उन नाटकों के साथ की है जो नाटक मुखसंधि में विशाल और आगे चलकर छोटे होते हैं। दूसरे सर्ग में श्रीकृष्ण अपना वक्तव्य शुरू करने से पहले ‘ पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ’ (२.८) कहकर नाटक के आरंभ में किये जानेवाले लम्बे चौड़े धार्मिक विधि ‘ पूर्वरंग ’ का उल्लेख किया है।

माघ एक कुशल वैयाकरण थे। बहुत संभव है कि भट्टि के प्रभाव के कारण ही उनके काव्य में व्याकरण के नियमों के काफी द्रष्टान्त मिलते हैं। ‘ बिभराम्बभूवे ’ जैसे कृ, भू और अस् से अनुप्रयुक्त लिट् लकार का कर्म और भाव में पर्याप्त प्रयोग उन्होंने किया है; ‘ मध्येसमुद्रम् ’ तथा ‘ पारेजलम् ’ कम प्रयुक्त होनेवाले शब्द हैं; ‘ वैरयितारः ’ नामधातु ‘ वैरायते ’ से निकाला है; अघटते, निषेदिवान् और न्यधायिषाताम् किलष्ट प्रयोग हैं। प्रथम सर्ग के ५१ वें पद्य

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्ग्याः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बलिं य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

में क्रियासमभिहार के अर्थ में लोट् लकार का और अभिज्ञावाचक धातु के अनन्तर लङ् के स्थान में लृट् लकार का प्रयोग महर्षि पाणिनि से ही लिया गया है। दूसरे सर्ग में,

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।
शब्दविधैव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥

शिशुपालवध २/११

में श्लोकव्यापी श्लेषकी सहाय से राजनीति के विविध अंगों के अन्वय प्रसंग पर वामन –जयादित्य की ‘ काशिका ’ वृत्ति, जिनेन्द्रबुद्धिकी ‘ न्यास ’ टीका और पतंजलिके महाभाष्यके पस्पशाह्निक आदिका उल्लेख

किया है। इसके उपरान्त निज कृतिमें २.९५, १४.२३, १४.२४ आदि पद्योंमें वैदिक व्याकरणकी मीमांसा भी प्रस्तुत की है।

माघ का ज्ञान ललित कलाओं में भी ऊँची कक्षा का था। शिशुपालवध में यत्र- तत्र संगीतशास्त्र के मूलतत्त्वों के बारेमें चर्चा की गई है। प्रथम सर्गमें नारदजी के वर्णनमें उनकी वीणाके साथ जब आकाशी पवन का स्पर्श होता है तब उत्पन्न होती हुई 'मूच्छना' का उल्लेख कविके संगीत विषयक ज्ञान को प्रदर्शित करता है। ग्यारहवें सर्गमें प्रभात के समय श्रीकृष्ण को जगाने के लिए चारणों के स्वर का वर्णन करते हुए कविने

श्रुतिसमिधकमुच्चैः पंचमं पीडयन्तः
सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम्।
प्रणिजगदुरकाकु श्रावकस्त्रिगुणकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेमांगधा माधवाय ॥

११-१

पद्य मे संगीत की महत्वपूर्ण मीमांसा की है। अलंकारशास्त्र में भी माघ का सूक्ष्म अभ्यास कई जगह दिखाई देता है।

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानमपेक्षते ॥

२/८६

इस पद्यमें राजनीति में दैव और पुरुषार्थ दोनों का महत्व दर्शाने के लिए काव्य में शब्द और अर्थ के महत्व को सूचित किया है। उन्नीसवें सर्ग में

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः।
श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवदशबलम् ॥

१९.४१

में चक्रादि व्यूहयुक्त शिशुपाल के सैन्य की तुलना चक्रादि चित्रबन्धयुक्त महाकाव्य के साथ की गई है।

कविने अपनी इस वैदुष्यपूर्ण कृतिमें प्रायः हजार से भी ज्यादा अल्पप्रयुक्त संस्कृत शब्दोंका अनेकबार प्रयोग किया है। उनके काव्य में नवीन शब्दावली सर्वत्र उपलब्ध होती है। 'नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विध्यते' अर्थात् माघ के नवसर्गों को पढ़ जाने पर कोई नया शब्द नहीं मिलता। माघ का शब्दभण्डार बृहत् है। उनकी कल्पना भी अप्रतीम है। अलौकिक प्रतिभा के बल पर माघ की कल्पना आकाश-पाताल को एक कर रही है। प्रायः कल्पनाओं में अनूठापन और मौलिकता उपलब्ध होती है। उनकी अलंकार की छटा प्रत्येक रसिकजन के हृदय को आनन्दित करती है।

'शिशुपालवध' का अभ्यास करने पर विदित होता है कि माघ ज्योतिषशास्त्र में भी प्रवीण थे। प्रथम सर्ग के अन्त भागमें श्रीकृष्ण के पुण्यप्रकोप के प्रसंग पर आकाश में स्थित अमंगल प्राकृतिक घटना के सूचक 'केतु' का उल्लेख किया गया है। दूसरे सर्ग में उद्धव और बलरामजी द्वारा शोभित श्रीकृष्ण का वर्णन करते समय गुरु और शुक्र – इन दो ग्रहों द्वारा शोभित चन्द्रका उल्लेख किया गया है। पन्द्रहवें सर्ग में शिशुपाल के सैनिकोंके प्रियतमाओं के अनेक अमंगल विकारोंकी तुलना घोर चक्रवात, भूकंपन इत्यादि के साथ की गई है। यह वर्णन ज्योतिषशास्त्र के अंतर्गत निमित्तशास्त्र के अनुसार है।

कविका पुराणशास्त्र विषयक ज्ञान भी प्रशंसनीय है। काव्य में यथावकाश वराह – अवतार, नृसिंहावतार, वामनावतार, परशुरामावतार आदि के संदर्भ प्रस्तुत किये गये हैं। चतुर्थ सर्ग में भीष्मसम्भाषणमें दत्तात्रेय-अवतार की बात की गई है। विष्णु का सागरशयन, उनके नाभिकमलमें से ब्रह्मा का जन्म, उनके अंगूठेमें से गंगाप्रवाह की उत्पत्ति इत्यादिक पौराणिक तथ्यों का उल्लेख प्राप्त होता है। इसके साथ साथ जगह जगह कच्चे ज्वर को मिटाने के लिए स्वेदन प्रयोग, शक्तिवर्धक रसायण-औषध (tonics) लेने से शरीरके अंगोंकी दृढ़ता, राजयक्ष्माके सर्वांगी उपचार की आवश्यकता, लङ्गन – सम्पूर्ण अनाहार के फायदे आदि सन्दर्भ हमारे विध्वान कवि माघ का आयुर्वेद विषयक ज्ञान प्रकट करते हैं।

कविका पशु-पक्षी जन्तुसम्बन्धी शास्त्रीय ज्ञान भी विपुल मात्रामें दिखाई देता है। कवि ने अपनी हृदयगत गहन उष्माके साथ हाथी के आनन्द, क्रोध, ईर्ष्या, उदासीनता, स्वातन्त्र्यप्रेम, मदोद्रेक, वफादारी, सामर्थ्य, जलक्रीडा आदि अनेक पहलूओं की काव्य के पांचवें, बारहवें और अठारहवें सर्ग में चर्चा की है। ऊँट, गर्दभ, खच्चर, चमरी गाय, भ्रमर गण, सर्प समूह, हंस, चक्रवाक आदि के सुंदर वर्णन प्राप्त होते हैं।

जहा तक छन्द का सम्बन्ध है माघ का प्रधान कौशल उनके चतुर्थ सर्ग में प्रकट होता है जिसमे भारवि की छन्दो-विषयक चातुरी प्रदर्शित करनेवाले केवल १६ छन्दों के मुकाबले में उन्होंने २२ छन्दों का प्रयोग किया है। वंशस्था कोटिका उपजाति छन्द पहले तथा बारहवें सर्ग में प्रयुक्त है। दसवें सर्ग का स्वागता छन्द निस्सन्देह उन्होंने भारवि से ग्रहण किया था। आर्या कोटि के गीति छन्द का दो बार प्रयोग हुआ है।

कहने का सारांश यह है कि माघ एक महान कवि पंडित थे। उन्होंने अपना सम्पूर्ण ज्ञान कविता – कामिनी को अर्पण कर दिया है। माघ की यह विशेषता उन्हें महाकवियों की श्रेणी में उन्नत बना रही है।

---*---*---*---*---*---*---*---*---*---

સાહિત્ય અને સિનેમા : એક દુજ કે લિએ

4

ડૉ. દેવેન્દ્ર ગોસ્વામી

વ્યાખ્યાતા સહાયક, ગુજરાતી વિભાગ,

ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર-કચ્છ.

સાહિત્ય અને સિનેમા એક રીતે જોડીયા ભાઈ જેવા છે, એક સિક્કાની બે બાજુ છે. એમાંય ખરી મજા ત્યારે આવે છે, જ્યારે કોઈ ઉત્તમ સાહિત્યિક કૃતિ પરથી એવી જ દમદાર ફિલ્મ બને. ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ એક વખત કહેલું કે ‘સાહિત્ય એ કાગળ પર લખાયેલી ફિલ્મ છે, જ્યારે ફિલ્મ એ કચકડે કંડારેલું સાહિત્ય છે.’ જો કે, ‘સાહિત્ય’થી ‘સિનેમા’ની ‘મેટામોર્ફોસિસ’ની આ પ્રવૃત્તિ જરાય સહજ સરળ નથી અત્યંત કઠિન છે. કેદારનાથ શર્મા (૧૯૩૬ની કે. એલ. સેહગલની ‘દેવદાસ’ના સ્ક્રીન રાઈટર અને એ જમાનાના જાણીતા દિગ્દર્શક, પ્રોડ્યુસર) એક વાર શરદબાબુને મળ્યા અને ‘દેવદાસ’ પરથી ફિલ્મ બનાવવાની મંજૂરી માંગી. વાત સાંભળીને શરદબાબુએ એમની ઝાટકણી કાઢી નાખી, ત્યારે કેદારજીએ કહ્યું કે, ‘આપે ઉત્તમ પ્રકારનો પતંગ બનાવ્યો છે અને અમારે તેને ઊંચે આકાશમાં ચડાવવાનો છે’ અને ચડાવ્યો પણ ખરો. પરંતુ અમુક વાર ફિલ્મના લેખક-દિગ્દર્શક મૂળ કૃતિના એવા તો હાલ-હવાલ કરી નાખતા હોય છે કે મૂળ લેખકને છાતી ફૂટવાનું મન થાય. આશુતોષ ગોવારીકરે ‘વોટ્સ ચોર રાશિ?’ બનાવી તે પછી કેટલાંક વર્ષ મૂળ કૃતિના લેખક મધુરાયને કહેવું પડેલું કે ‘કિમ્બલ રેવન્સવૂડ’ (ફિલ્મ જેના પરથી બની તે મૂળ નવલકથા)ની જે આ લોકોએ વલે કરી છે, તેની કળ હજુ મને વળી નથી. ‘જોકે, દરેક વખતે એવું નથી બનતું. આપણે ત્યાં દેશ-વિદેશની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ઘણી સુંદર ફિલ્મો બની છે. અહીં આપણે આવી જ કેટલીક ઉત્તમ ફિલ્મો વિશે વાત કરશું. અલબત્ત, અહીં આશય છે માત્ર પરિચયનો. અહીં આપણે એ રૂપાંતરણ પ્રક્રિયાની સૈદ્ધાંતિક અને તકનિકી વિગતોમાં નથી જવાના. એ માટે તો વિશાળ પટ જોઈએ.

મિર્ય મસાલા (ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા ‘અભુ મકરાણી’)

સાહિત્યકૃતિમાંથી એક ઉચ્ચકોટિની ફિલ્મકૃતિમાં રૂપાંતરણ કેવી રીતે થાય એ શીખવું કે જાણવું હોય તો દર્શકે તો ઠીક, નવોદિત દિગ્દર્શકે પણ ‘મિર્ય મસાલા’ જોવી જ પડે. સામાન્ય કક્ષાની ટૂંકી વાર્તાને નેશનલ અવોર્ડ વિજેતા ફિલ્મમાં રૂપાંતરિક કરવાની દિગ્દર્શક કેતન મહેતાની કુનેહને ‘સ્ટેન્ડિંગ ઓવેશન’ આપવું પડે.

આઝાદી પહેલાના ભારતના એક ગામડાનો સુબેદાર (નસીરુદ્દીન શાહ) સોનબાઈ (સ્મિતા પાટિલ) ઉપર નજર બગાડે, સોનબાઈ લાલ મરચાંના કારખાનામાં સંતાઈ જાય, કારખાનાનો ચોકીદાર અબુ મિયાં (ઓમ પુરી) છેક સુધી સોનબાઈને સુબેદારથી બચાવીને અંતે ઠાર મરાય એ આખી વાત જે રીતે દર્શક સામે મુકાય છે, શુભાન અલ્લાહ!

વાર્તા આપણા ઊંચા ગજાના વાર્તાકાર ચૂનીલાલ મડિયાની છે. ફિલ્મને ૧૯૮૬નો શ્રેષ્ઠ ફિલ્મનો નેશનલ એવોર્ડ મળેલો, જ્યારે સુરેશ ઓબેરોયને બેસ્ટ સપોર્ટિંગ એક્ટરનો નેશનલ એવોર્ડ મળેલો. બાકી, કલાકારોના ધમાકેદાર પરફોર્મન્સને જોવા માટે તો ફિલ્મ જોવી પડે.

પરેશ રાવલને એક્ટર તરીકે એસ્ટાબ્લિશ કરતી, એ જ વર્ષે આવેલી બ્લોકબસ્ટર ફિલ્મ ‘નામ’રીલીઝ થાય એ પહેલાં ‘મિચ મસાલા’માં તેમની જુનિયર આર્ટિસ્ટ જેવી નાનકડી ભૂમિકા જોઈને જ આવતીકાલનો કલાકાર પરેશ રાવલ કેવો હશે તે કળી શકાય.

રજનીગંધા (હિન્દી ટૂંકી વાર્તા ‘યહી સચ હૈ’)

અમોલ પાલેકર, વિદ્યા સિન્હા અને દિનેશ ઠાકુર અભિનિત બાસુ ચેટર્જીની આ ફિલ્મને ‘ફિલ્મફેર’ અવોર્ડ મળેલો. હીરો-હીરોઈન બંનેની પ્રથમ હિન્દી ફિલ્મ હતી. આ ભૂત અને વર્તમાનના પ્રેમસંબંધ વચ્ચે ભીંસાતી એક યુવતીના માનસિક સંઘર્ષને બાસુ ચેટર્જીએ આ રોમાન્ટિક ફિલ્મમાં બખૂબી ઉતાર્યો છે.

હિન્દીના પ્રસિદ્ધ ઉપન્યાસ ‘આપકા બંટી’ના લેખિકા મન્નૂ ભંડારીની ‘યહી સચ હૈ’ નામની ટૂંકી વાર્તાનું ફિલ્મી રૂપાંતરણ ખરેખર યાદગાર બન્યું છે.

ગોદાન (હિન્દી નવલકથા ‘ગોદાન’)

આધુનિક ભારતીય સાહિત્યની અમર કૃતિ મુનશી પ્રેમચંદની ‘ગોદાન’ પરથી દિગ્દર્શક ત્રિલોક જેટલીએ રાજકુમાર, કામિની કૌશલ, મહેમુદને લઈને એટલી જ ક્લાસિક ફિલ્મ બનાવેલી. એક સાવ ગરીબ ખેડૂત (રાજકુમાર) કેવી રીતે અભાવોથી ભરપૂર એવી જિંદગીનો અને એ નિમિત્તે ઘટતી ઘટનાઓનો સાક્ષી બને છે, એ બખૂબી દર્શાવ્યું છે. ભારતીય રીત-રિવાજો તરફનો પ્રેમચંદનો તીખો કટાક્ષ ફિલ્મમાં પણ અનુભવી શકાય છે. ફિલ્મમાં સંગીત આપ્યું છે પંડીત રવિશંકરે.

ઉપહાર (બંગાળી ટૂંકી વાર્તા ‘સમાપ્તિ’)

વિધવા માનો દિકરો અનૂપ કલકત્તામાં મોટી બહેનના ઘરે રહીને ‘લો’ ભણે છે. માતા પડોશની છોકરી વિદ્યાને અનૂપ માટે પસંદ કરે છે. જોકે, કલકત્તાથી આવેલા અનૂપને નટખટ પણ અબૂધ એવી મિનુ ગમી જાય છે. મા અનિચ્છાએ લગ્ન માટે રાજી થાય છે. મિનુ ભણેલી નથી. ઘરબાર સંભાળવાની વાત તો દૂર, અનૂપ સાથેના સંબંધને સમજી શકે એટલી પણ પરિપક્વ નથી. આખો ‘દિ છોકરાંઓ સાથે રમ્યા કરે છે.

લગ્ન પછી અનૂપ અને તેની મા મિનુના બચપનાને સંભાળી શકતા નથી. મિનુને તેની માના ઘરે છોડીને અનૂપ કલકત્તા પાછો ફરે છે. બસ, અહીંથી જ શરૂ થાય છે. અસલી પ્રેમકથા! મિનુને અહેસાસ થાય છે કે તે અનૂપને ‘મિસ’ કરે છે. કેવી રીતે મળે છે બંને જણ, એ જાણવા તો આ મજાની ફિલ્મ જોવાની રહી. ટાગોરની ટૂંકી વાર્તા ‘સમાપ્તિ’ને સુધેન્દુ રોયની અનેરી માવજતનો સ્પર્શ થયો છે. જયા ભાદુરીનો અભિનય ફિલ્મનો પ્રાણ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર (ગુજરાતી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’)

હિન્દી સિનેમામાં જેવું સ્થાન ‘શોલે’નું છે, કંઈક એવું જ સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની મહાનવલ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું છે. નડિયાદના જ વતની એવા ફિલ્મ-દિગ્દર્શક ગોવિંદ સરૈયાએ કેમેરામાં કેદ કરીને લેખકને યોગ્ય અંજલિ આપી છે. દિગ્દર્શકે સમયના વિશાળ પટ પર પથરાયેલી આ ઘટનાપ્રચુર મહાનવલમાંથી મૂળ પ્રેમકથા અલગ તારવીને રજૂ કરી છે. નૂતન કેમ મહાન અભિનેત્રી કહેવાય છે તે આ ફિલ્મ જોઈને ખબર પડે છે. સિનેમેટોગ્રાફી માટે નરિમાન ઇરાની અને કર્ણપ્રિય સંગીત માટે કલ્યાણજી-આણંદજીને નેશનલ એવોર્ડ મળેલો. બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટમાં બનેલી બોલીવૂડની આ છેલ્લી ફિલ્મ હતી.

ગાઈડ (અંગ્રેજી નવલકથા ‘ગાઈડ’)

રાસિપુરમ કિશ્ના સ્વામી ચૈયર નારાયણ સ્વામી (અરે, આપણા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી સાહિત્યકાર આર. કે. નારાયણ વળી!)ની ક્લાસિક નવલકથા ‘ગાઇડ’ને મૂળ લેખક જેટલી જ સિફતપૂર્વક સિનેમાના પડદે ઉતારવાનું કઠિન કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું છે વિજય આનંદે. દેવ આનંદ અને વહિદા રહેમાનનું યાદગાર પરફોર્મન્સ કોણ ભૂલી શકે? તો સચિનદેવ બર્મનનું કર્ણપ્રિય સંગીત આજના યુવાનોમાં પણ પ્રિય છે. ટાઈમ મેગેઝિને ‘બેસ્ટ બોલિવૂડ ક્લાસિક્સ’ની સૂચિમાં ‘ગાઇડ’ને ચોથું સ્થાન આપ્યું છે.

પિંજર (પંજાબી નવલકથા ‘પિંજર’)

ભારતના ભાગલા વખતે બે કોમ વચ્ચેના વૈમનસ્ય અને એની વચ્ચે પાંગરતા માનવીય લાગણીઓના કુમળા છોડની જે વાત અમૃતા પ્રીતમે તેમની નવલકથામાં કરી છે, એ જ વાત દિગ્દર્શક ડૉ. ચંદ્રપ્રકાશ દ્વિવેદીએ (હા, પેલી ‘ચાણક્ય’સિરિયલમાં ‘ચાણક્ય’ તરીકે લોકમાનસ પર અમિટ છપ છોડી જનારા અભિનેતા) પડદા પર જીવંત કરવામાં કામચાલ રહ્યા છે. ઉર્મિલા માતોડકર, મનોજ બાજપાઈ અભિનયમાં મેદાન મારી જાય છે. એક કડુણાસભર સાહિત્ય તેમજ ફિલ્મકૃતિ તરીકે ‘પિંજર’ને હંમેશા યાદ કરવામાં આવશે.

રેઇનકોટ (અંગ્રેજી વાર્તા ‘ધી ગિફ્ટ ઓફ ધી મેગી’)

વિખ્યાત અમેરિકન વાર્તાકાર ઓ’હેનીની ટૂંકી વાર્તા ‘ધી ગિફ્ટ ઓફ ધી મેગી’પરથી થોડાં વર્ષો અગાઉ જ અવસાન પામેલા બંગાળી દિગ્દર્શક રિતુપર્ણો ઘોષે ૨૦૦૪માં ‘રેઇનકોટ’નામની હૃદયસ્પર્શી ફિલ્મ બનાવેલી. કાળની કોઈ અગમ્ય થપાટે એક ન થઈ શકેલા બે પ્રેમીઓ એક વરસાદી દિવસે ફરી મળે છે. આ એક દિવસની વાત ‘રેઇનકોટ’માં સુંદર રીતે કહેવાઈ છે. ધીરગંભીર ઝરણાં જેવી આ ફિલ્મમાં અજય દેવગણ અને ચૈશ્વર્યા રાય ભૂતપૂર્વ પ્રેમીઓના અભિનયમાં ઊંડી છાપ છોડી જાય છે.

શતરંજ કે ખિલાડી (હિન્દી ટૂંકી વાર્તા ‘શતરંજ કે ખિલાડી’)

ઓસ્કાર વિજેતા બંગાળી ફિલ્મમેકર સત્યજીત રેની એકમાત્ર હિન્દી ફિલ્મ એટલે ‘શતરંજ કે ખિલાડી’. ૧૯૫૭ના બળવાની પ્રશ્નાદર્ભમાં આકાર લેતી વાર્તામાં અંગ્રેજો દ્વારા બરતરફ કરાયેલા અવધ (આજનું યુ.પી.) રાજ્યના નવાબ અને બે શતરંજના દીવાનાઓની વાત સમાંતરે ચાલે છે. ઘર-પરિવાર અને રાજ્યની ખરી પરિસ્થિતિ અવગણીને માત્ર ને માત્ર શતરંજની રમતમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા બે સજ્જનો વિશે કટાક્ષપૂર્ણ લ્હેજામાં આખી વાત દર્શાવાઈ છે.

મુન્શી પ્રેમચંદની એ જ નામની ટૂંકીવાર્તા પરથી આ ફિલ્મ બની છે. ફિલ્મમાં સંજીવકુમાર, સૈયદ જાફરી, અમજદખાન સાથે રિચાર્ડ એટનબરો (‘ગાંધી’ફિલ્મવાળા)એ પણ અભિનય આપ્યો છે.

અમિતાભ બચ્ચનથી ઇમ્પ્રેસ થયેલા સત્યજિતરેને ફિલ્મમાં અમિતાભને લાયક કોઈ રોલ ન લાગતાં છેવટે નેરેટરની ભૂમિકા સોંપેલી.

થ્રી ઇડિયટ્સ (અંગ્રેજી નવલકથા ‘ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન’)

‘થ્રી ઇડિયટ્સ’વિશે તો શું કહેવાનું હોય? રાજકુમાર હિરાણીની આ બ્લોકબસ્ટર ફિલ્મે બોક્સ ઓફિસના બધા રેકોર્ડ તોડી નાખેલા. ચેતનભગતની આ જ નામની બેસ્ટસેલર નોવેલ પરથી બનેલી આ ફિલ્મમાં આજની ‘પરસન્ટેજ ઓરિએન્ટેડ’એજ્યુકેશન સિસ્ટમ ઉપર જમકર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે. આમિરખાનની આ ફિલ્મ મહાન દિગ્દર્શક સ્ટિવન સ્પિલબર્ગને પણ ગમી ગયેલી.

આ સિવાય અન્ય ગુજરાતી કૃતિઓ પરથી બનેલી ગુજરાતી-હિન્દી ફિલ્મોની વાત કરીએ તો ઝવેરચંદ મેઘાણીની નવલકથા 'વેવિશાળ' પરથી ચતુર્ભુજ જોશીની એ જ નામની ફિલ્મ, પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા 'મળેલા જીવ' પરથી મનહર રસકપૂરની એ જ નામની ફિલ્મ, પન્નાલાલની જ જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ વિજેતા નવલકથા 'માનવીની ભવાઈ' પરથી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી દિગ્દર્શિત-અભિનિત 'માનવીની ભવાઈ', વિનોદિની નિલકંઠની 'દરિયાવ દિલ' વાર્તા પરથી કાન્તિ મડિયાની એ જ નામની ફિલ્મ, ધીરુબહેન પટેલના નાટક 'ભવની ભવાઈ' પરથી કેતન મહેતાની દિગ્દર્શક તરીકેની પ્રથમ ફિલ્મ 'ભવની ભવાઈ', યુનિલાલ વર્ધમાન શાહની નવલકથા 'જીગર અને અમી' પરથી શાંતિલાલ રાઠોડ દિગ્દર્શિત એ જ નામની ફિલ્મ, જયન્ત ખત્રીની ટૂંકી વાર્તા 'ધાડ' પરથી પરેશ નાયક દિગ્દર્શિત એ જ નામની ફિલ્મ, મધુ રાયની નવલકથા 'કિમ્બલ રેવન્સવૂડ' પરથી આશુતોષ ગોવારીકરે બનાવેલી હિન્દી ફિલ્મ 'વોદસ થોર રાશિ?' – આ અને આવી બીજી અનેક ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ઉત્તમ ગુજરાતી ફિલ્મો બની છે.

ગુજરાતી સિવાયની અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જાણિતી સાહિત્ય કૃતિઓ પરથી બનેલી ઉત્તમ ફિલ્મોની વાત કરીએ તો મહાશ્વેતા દેવીની બંગાળી નવલકથા 'હજાર ચુરાસીર મા' પરથી ગોવિંદ નિહલાનીની હિન્દી ફિલ્મ 'હજાર ચુરાસી કી મા', ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ટૂંકી વાર્તા 'કાબુલીવાલા' પરથી બિમલ રોયની 'કાબુલીવાલા', ટાગોરની જ નવલકથા 'નૌકાફૂલી' પરથી રિતુપર્ણો ઘોષની હિન્દી ફિલ્મ 'કશ્મકશ', ધર્મવીર ભારતીની 'સૂરજ કા સાતવાં ઘોડા' પરથી શ્યામ બેનેગલની એ જ નામની ફિલ્મ, બંગાળી સર્જક પ્રેમેન્દ્ર મિત્રની વાર્તા 'ટેલેનાપોટા આવિષ્કાર' પરથી મૃણાલ સેનની હિન્દી ફિલ્મ 'ખંડહર', હિન્દી લેખક પ્રિયંવદની ટૂંકી વાર્તા 'ખરગોશ' પરથી ગુજરાતી દિગ્દર્શક પરેશ કામદારની એ જ નામની ફિલ્મ, હિન્દી સર્જક રાજેન્દ્ર યાદવની પ્રથમ નવલકથા 'સારા આકાશ' (જે પાછળથી 'પ્રેત બોલતે હૈં' નામથી પ્રકાશિત થયેલી) ના પ્રથમ ભાગ પરથી બાસુ ચેટર્જીની 'સારા આકાશ', હિન્દી કવિ મુક્તિ બોધના કાવ્યસંગ્રહ 'સતહ સે ઉઠતા આદમી' પરથી મણિ કૌલે બનાવેલી એ જ નામની ફિલ્મ, મરાઠી સર્જક જયન્ત દળવીની નવલકથા 'ચક્ર' પરથી રવીન્દ્ર ધર્મરાજ દિગ્દર્શિત એ જ નામની ફિલ્મ, મુન્શી પ્રેમચંદની ટૂંકી વાર્તા 'સદગતિ' પરથી સત્યજીત રેની ટેલીફિલ્મ એ જ નામની ફિલ્મ, અંગ્રેજી સર્જક રસ્કિન બોન્ડની લઘુનવલ 'અ ફ્લાઇટ ઓવ પિજીઅન્સ' પરથી શ્યામ બેનેગલની હિન્દી ફિલ્મ 'જુનૂન' જેવી ભારતીય ફિલ્મોએ વિશ્વને ભારતીય સિનેમાકળાનો મજબૂત પરિચય કરાવ્યો છે.

આ સિવાય ટાગોરની લઘુનવલ 'નષ્ટનીડ' અને ૧૯૩૪માં લખાયેલી એમની છેલ્લી નવલકથા 'ચાર અધ્યાય', ડો. યુ. આર. અનંતમૂર્તિની નવલકથા 'ધૃત શ્રાદ્ધ', મલયાલી સર્જક થાકાઝી શિવશંકર પિલ્લઈની નવલકથા 'ચેમ્પીન' જેવી અનેક કૃતિઓનું ઉત્તમ સિનેમેટિક રૂપાંતર ભારતીય સિનેમાને ગૌરવશાળી ઊંચાઈ બક્ષે છે.

તો વિદેશી સાહિત્ય કૃતિઓથી પ્રભાવિત થઈને ભારતીય ફિલ્મ સર્જકોએ બનાવેલી ફિલ્મો પણ ઉલ્લેખનીય છે. થોડી ફિલ્મોની વાત કરીએ તો રશિયન નાટ્યકાર એન્ટન ચેખોવની ટૂંકી વાર્તા 'ઇન ધી રેવીન' પરથી કુમાર સહાની દિગ્દર્શિત હિન્દી ફિલ્મ 'કસ્બા', મૂળ ભારતીય એવા પાકિસ્તાની સર્જક, જેને હજુ પણ આપણે ભારતીય જ ગણીએ છીએ અને ચાહીએ છીએ એવા મહાન ઉર્દૂ સર્જક સઆદત હસન મન્તોની ટૂંકી વાર્તા 'કાલી સલવાર' પરથી ફરીદા મહેતા દિગ્દર્શિત એ જ નામની હિન્દી ફિલ્મ, ફ્યોદોર દોસ્તોવ્સ્કીની ટૂંકી વાર્તા 'ધી મીક વન' પરથી મણિ કૌલ દિગ્દર્શિત હિન્દી ફિલ્મ 'નઝર', અંગ્રેજી સર્જક ડેફને ડુ મૌરિયરની 1938ની પ્રખ્યાત થ્રિલરનોવેલ 'રેબેકા'

પરથી બીદેન નાગની હિન્દી ફિલ્મ ‘કોહરા’જેવાં અનેક ઉદાહરણો લઈ શકાય એમ છે. જ્યારે વિશાલ ભારદ્વાજ તો શેક્સ્પીઅરનાં નાટકો પરથી ફિલ્મો બનાવવા માટે જાણીતા છે.

પરદેશમાં તો સાહિત્યકૃતિ પરથી ફિલ્મ બનાવવાની પ્રથા અત્યંત પ્રચલિત છે. જહોન હેરિંગ્ટન તેમના પુસ્તક ‘ફિલ્મ એન્ડ ઇટ્સ આર્ટ’માં સાહિત્યકૃતિઓ પરથી બનેલી ફિલ્મો વિશે નોંધે છે કે કુલ બનેલી ફિલ્મો પૈકી ત્રીજા ભાગની ફિલ્મો નવલકથાઓ પરથી બની છે.

આમ, સિનેમા એ સાહિત્યનું લાડકું સંતાન છે, જે સાહિત્યના શબ્દને દૃશ્યરૂપે રજૂ કરે છે. બંને રાગ, દ્વેષ, પ્રેમ, ક્રોધ, ધૃણા, ભક્તિ, ત્યાગ જેવા વિવિધ માનવીય ભાવો-લાગણીઓને રજૂ કરે છે. સાહિત્ય અને સિનેમા વચ્ચેના સંકુલ સંબંધોની તપાસ એ ઘણું વ્યાપક ક્ષેત્ર છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે બંનેનો સંબંધ અત્યંત ગાઢ છે અને જ્યારે કોઈ ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિના પતંગની દોર કોઈ દૃષ્ટિવાન, વિચારવંત દિગ્દર્શકના હાથમાં આવે છે ત્યારે એ પતંગ સાતમા આકાશની ઊંચાઈઓને સ્પર્શ્યા વિના રહેતો નથી.

સાહિત્ય અને સમૂહ માધ્યમો

5

કવિતાબા પી. ઝાલા

M.A.,M.Phil.

અધ્યાપક :- મુંદરા કોલેજ.

વર્ષોથી સાહિત્ય અને સંચાર માધ્યમ વચ્ચેનો સંબંધ અતુટ રીતે જોડાયેલો છે. સાહિત્ય વિશિષ્ટ રીતે સમૂહ માધ્યમો દ્વારા વ્યક્ત થતું રહે છે. અને માનવ જીવન સુધી પહોંચતું રહે છે. સતત થતો ટેકનોલોજીનો વિકાસ તેમજ મોડર્ન યુગની હરણફાળમાં સમૂહ માધ્યમોનો ફાળો અચૂક રહેલો છે. 'માધ્યમ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત 'મધ્ય' પરથી આવેલો છે. મધ્ય એટલે વચ્ચે બે પાત્રો, વસ્તુ, સમૂહને જોડે તે માધ્યમ.

વર્તમાનપત્ર રોજબરોજની ઘટનાઓનો પરિચય અહેવાલની ભાષામાં આપે છે. વર્તમાનપત્ર અને સાહિત્ય બંનેનું માધ્યમ શબ્દ છે. શબ્દ દ્વારા અભિવ્યક્તિ બંને માટે અનિવાર્ય છે. વ્યાપક જનસમૂહને રોજ સ્પર્શવાની તક વર્તમાનપત્ર ધરાવે છે. વર્તમાનપત્રનું કાર્ય પ્રજા સમક્ષ સમસામયિક ઘટનાઓનું તથ્ય રજૂ કરવાનું ઘડતર કરવાનું, લોકરૂચિનું ઘડતર કરવાનું, પ્રજાકીય મત કેળવવાનું અને વ્યાપક જનસમૂહાચરણને સ્પર્શતા કે સરકારી કે જાગૃતિક નિર્ણયોની સમીક્ષા કરવાનું છે.

નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોને લોકો સુધી એક સાથે પહોંચાડવા માટે વર્તમાનપત્રનું માધ્યમ સારું બપ લાગે છે. ચંદ્રકાંત બક્ષી, પ્રિયકાન્ત પરીખ, મહેશ યાજ્ઞિક, અશ્વિની ભટ્ટ, હરકિસન મહેતા, રમેશ ર. દવે, વિભુત શાહ વગેરેની નવલકથાઓ ધારાવાહિક રૂપે એક કે તેથી વધુ વખત પ્રસિધ્ધ થઈ છે.

સાહિત્યના ઉપાસકને પત્રકારત્વ સાથે પણ સંબંધ છે. પત્રકારત્વ એટલે બની ગયેલા બનાવોને શબ્દના માધ્યમથી અને પોતીકી અનુભૂતિના સંવેદનથી ગૂંથીને નિરૂપવાની કલા. પત્રકારત્વનો ઉદ્ભવ અને વિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલો હોયએમાં એક પ્રકારની ચોકસાઈ, તાર્કિકતા, બુદ્ધિગમ્યતા, સચ્ચાઈ અને ખુદવફાઈ જેવાં તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. સાહિત્ય જેટલું પત્રકારત્વ પ્રાચીન નથી. માંડ પાંચસો વર્ષ જૂનો તેનો ઈતિહાસ હશે.

પત્રકાર જ્યારે સર્જકની સર્જકતાના અંશોને પોતાનામાં સમાવેશ કરે છે ત્યારે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો પગ મૂકે છે. પત્રકારમાં જો સર્જકતા જેવી સંવેદનશીલતા, કલ્પનાશીલતા અને શબ્દની સાધનાનો કસબ હોય તો તેનું લખાણ પછી કલારૂપ ધારણ કરે છે પરંતુ પત્રકાર કુરસદની ક્ષણો પ્રાપ્ત કરી શકતો હોય. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ 'પત્રકારત્વ ઉતાવળે લખાયેલું સાહિત્ય છે.'

સાહિત્યકાર અને પત્રકાર બન્ને સત્યનું પ્રગટીકરણ કરે છે પરંતુ બંનેની સત્ય પ્રગટ કરવાની રીતમાં મોટો ભેદ છે. પત્રકાર વાસ્તવ જગતમાં બનતી ઘટનાઓને યથાવત રૂપમાં રજૂ કરે છે, જ્યારે સાહિત્યકાર કલ્પનાની સૃષ્ટિ રચીને તેમાંથી સત્યનું પ્રગટીકરણ કરે છે.

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ જે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં ભેદ છે. પત્રકાર ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે જાણે કે શબ્દને કહેતો હોય છે કે 'મારી પાસે સમય નથી.' ટૂંકા વાક્યોમાં, ટૂંકા ફકરામાં પત્રકાર માહિતી અને ટિપ્પણ રજૂ કરવ માગે છે. પત્રકાર માટે ભાષા કેવળ સાધન છે. પત્રકાર ભાષાનો ઉપયોગ કરે પણ ભાષામાં ડૂબી ન જાય. એને તો ભાષાની પવનપાવડીએ ચડી સમાચારો દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફેલાવી દેવા છે. સારી ભાષા પત્રકાર લખે, પણ એ એક આડપેદાશ છે. એનું મુખ્ય કામ તો અત્યંત લાઘવપૂર્વક સમાચારો આપવાનું અને સમજાવવાનું છે. પત્રકાર ભાષાને સર્જનાત્મક કરવા જાય તો બાવાનાં બેય બગડે. આલંકારિક ભાષા પત્રકાર લખે તો એનું વર્તમાનપત્ર કથળી જાય. પત્રકારમાં ભાષા પ્રત્યે સભાનતા છે પણ એ સભાનતા બનવાની અસરકારક રજૂઆત માટે વપરાય છે.

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વનું માધ્યમ સમાન છે, પણ બંનેનાં ધ્યેય જુદાં છે. પત્રકારત્વ બનાવોની આજુબાજુ ફેરે છે. બનાવ પત્રકારત્વનો પ્રાણ છે. નક્કર સમાચાર માટે પત્રકાર મથામણ કરતો હોય છે. એની ટિપ્પણો એટલે કે તંત્રીલેખોનો પાયો પણ નક્કર સમાચાર છે.

વર્તમાનપત્રમાં દુનિયાભરના સમાચાર છપાય છે. જેને પરિણામે વિચાર પ્રસારણના સામૂહિક માધ્યમ તરીકે તે અત્યંત અસરકારક છે. તેની મારફત પ્રજામત ઘડાય છે. લોકશિક્ષણનું કામ થઈ શકે છે. સમાજસુધારાને વેગ મળે છે. હુન્નરઉદ્યોગનો વિકાસ થાય છે અને પ્રજાનો સર્વાંગી વિકાસ થાય છે.

આથી ગુજરાતી સિનેમા અને ટી.વી. પર ગુજરાતી વાર્તાઓ નવલકથાઓનું પ્રસ્તુતીકરણ કલાત્મક રીતે કરવા માં આવ્યું છે. પન્નાલાલ પટેલની 'મળેલા જીવ' નું નાટ્ય રૂપાંતર અને ગુજરાતી તથા હિન્દીમાં સિનેમામાંય ઉતર્યું હતું અને તેણે વિશેષ લોકચાહના મેળવી હતી. યુનીલાલ વા. શાહની 'રૂપમતી' નવલકથા પરથી જવનિકા કલા કેન્દ્રે 'રૂપમતી' નાટકના અનેક પ્રયોગો કરેલા તે એ નાટકના પ્રસ્તુતીકરણની સફળતા દર્શાવે છે.

સાહિત્ય અને સમૂહમાધ્યમો-પરસ્પરનો અનુબંધ

ડૉ. રમજાન એચ. હસણિયા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી

ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર, કચ્છ

6

સાહિત્ય અને સમૂહમાધ્યમો બંનેના કેન્દ્રમાં જીવાતું જીવન છે. સાહિત્યને સમાજનું પ્રતિબિંબ ગણવામાં આવે છે, તો સમૂહમાધ્યમો પણ સમાજનો યથાતથ ચહેરો પ્રદર્શિત કરવા મથે છે. બંનેની અભિવ્યક્તિની રીત સ્વાભાવિક રીતે ભિન્ન છે, પરંતુ બંને એકબીજા માટે પૂરક છે એ પણ એટલું જ સત્ય છે.

સાહિત્યનો આવિર્ભાવ પ્રથમ થયો. વ્યક્તિની કલાપ્રીતિ તેને સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત, નૃત્ય, સાહિત્ય આદિ લલિતકલાઓની દિશામાં લઇ ગઇ. વ્યક્તિની અવ્યક્ત સંવેદનાઓ શબ્દ, ચિત્ર આદિમાં અભિવ્યક્તિ પામી એમ અન્ય કલાઓની સમાંતરે સાહિત્ય વિકસતું રહ્યું. યુગો સુધી વ્યક્તિની ભાવાભિવ્યક્તિનું તે મૂળભૂત સ્રોત બની રહ્યું. સાહિત્ય સર્જન અને પ્રગટીકરણની રીતિઓમાં પણ ક્રમશઃ ફેરફાર થતો રહ્યો છે. આરંભે સાહિત્ય કંઠ્ય પરંપરાના માધ્યમથી જ પ્રગટ્યું ને સચવાયું પણ એ રીતે જ. સમયાંતરે હસ્તપ્રતોનો પ્રવેશ થયો ને સાહિત્યની જાળવણી થોડી સરળ બની. મધ્યકાળનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય ક્રમશઃ કંઠ્ય અને હસ્તપ્રતો દ્વારા સંવર્ધન પામ્યું. છાપખાનાની શોધ થતાં સાહિત્ય પ્રસારનું કાર્ય વધુ ઝડપથી વિસ્તર્યું.

નર્મદે ‘ડાંડિયો’ શરૂ કરી ગુજરાતીમાં સામયિકોનો આરંભ કર્યો. ‘ડાંડિયાનો’ ઉદ્દેશ્ય સાહિત્ય સર્જન જેટલો જ સમાજ ઉત્થાનનો હતો. સમાજ સુધારણા માટે સાહિત્યિક માધ્યમનો ઉપયોગ કરનાર નર્મદ પ્રથમ સર્જક છે. પછી તો સામયિકની સમૃદ્ધ પરંપરા ગુજરાતીમાં ઊભી થઇ, જે આજપર્યંત વિસ્તરતી રહી છે, ને સાહિત્યોત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ કરી રહી છે.

ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થનાર પ્રથમ સમાચારપત્ર મુંબઇ સમાચારનો ઇ.સ.૧૮૨૨ આરંભ થયો, પછી તો ગુજરાત સમાચાર, દિવ્યભાસ્કર, સંદેશ તેમજ અન્ય કેટલાંય રાજ્યકક્ષાના તેમજ જે તે પ્રદેશના સમાચારપત્રો પ્રકાશિત થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે સમાચારપત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દેશ-વિદેશની મહત્વની ઘટનાઓથી લોકોને વાકેફ કરવાનો છે, પરંતુ પ્રત્યેક સમાચારપત્રોએ ધીરેધીરે સાહિત્યને પણ પ્રાધાન્ય આપવાનું શરૂ કર્યું એનું કારણ લોકમાનસની માંગ છે. લોકોને સમાચારો ઉપરાંત કંઇક સર્જનાત્મક લેખનની પણ અપેક્ષા છે, એવું જણાતા સમાચારપત્રોમાં નાના-મોટા લેખો પ્રગટવા લાગ્યા, ધીરે-ધીરે એની લોકપ્રિયતા વધતાં અલગથી પૂર્તિઓ શરૂ કરવી પડી. હવે તો લગભગ દરરોજ સમાચારપત્ર

સાથે પૂર્તિ પ્રગટ થતી થઈ છે. એના માટે વપરાતો શબ્દ પૂર્તિ જ ઘણું સૂચવી જાય છે. સમાચારપત્ર માટે હવે સાહિત્ય એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગયું છે. નિયમિત સમાચારપત્ર ન ખરીદતા લોકો પણ રવિવાર, બુધવાર જેવા દિવસે છાપું ખાસ ખરીદે છે ને તેનું કારણ તેની પૂર્તિ અને તેમાં પ્રગટ થતાં લેખો છે. દિવ્યભાસ્કર, ગુજરાત સમાચાર આદિ તેની વિશિષ્ટ પ્રકારની પૂર્તિઓ અને અમૂક ખ્યાતનામ સર્જકોની કોલમના કારણે ખૂબ વેંચાય ને વંચાય છે.

સાહિત્યને ઘર-ઘર સુધી પહોંચાડવામાં સમાચારપત્રોએ બહુ મોટી ભુમિકા ભજવી છે. કેટલાંક વિવેચકોની એવી ફરીયાદ રહે છે કે સમાચારપત્રોની પૂર્તિઓમાં પ્રગટ થતાં સાહિત્યિક લેખોની ગુણવત્તા જળવાતી નથી. સામાન્યજન તેનો વાચક હોવાને લીધે સર્જક સાહિત્યિક સર્જન કરતાં લોકભોગ્ય સર્જન તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપે છે, જે સાહિત્ય માટે અપકારક ઘટના છે. અહીં એક વાત નોંધવી જોઈએ કે સમાંતરે પુસ્તકો અને સામાયિકોમાં શિષ્ટ સાહિત્ય પ્રગટે છે તેથી તેને બહુ હાનિ નથી પહોંચતી, પરંતુ ધીરેધીરે સમાજને સાહિત્યની દિશામાં વાળવા માટે સમાચારપત્રોમાં તેનું પ્રગટીકરણ આવશ્યક છે. નહિતર સામાન્યજન તો તેનાથી સદંતર વંચિત રહેશે. અહીં કદાચ વાચકને સાહિત્યની દિશામાં વાળવા તેની રૂચિનું વાચન પીરસવામાં આવશે, પણ ધીરે-ધીરે તેની રૂચિને કેળવતા જઈ શુદ્ધ સાહિત્યની દિશામાં પણ લઈ જવાશે. આજે સમાચારપત્રોમાં પ્રગટ થતી ધારાવાહિક નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, કાવ્યાસ્વાદો, નિબંધો તેમજ અન્ય ચિંતનાત્મક લેખો રૂચિની કેળવણીનું આ બહુ મોટું કામ વર્ષોથી કરી રહ્યાં છે અને અભ્યાસુ વ્યક્તિ આજથી પચ્ચીસ-પચાસ વર્ષ પૂર્વેની અને આજે લખાતી વિભિન્ન કટારોની તુલના કરશે તો તેને આ ભેદ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. સમાચારપત્રોમાં પ્રગટ થતાં સાહિત્યનું સ્તર ઊંચું આવ્યું છે તો તેના લીધે સમાચારપત્રની ગરિમા પણ વૃદ્ધિ પામી છે. બંને એક બીજા માટે પૂરક બની રહ્યા છે.

વર્તમાન સમય સંદર્ભમાં જેનું મહત્વ ઘટતું જઈ રહ્યું છે તેવું પ્રસાર માધ્યમ રેડિયો પણ સાહિત્ય સાથે આરંભથી જ અનુબંધિત રહ્યું છે. અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન જુલાઈ ૧૯૨૩નાં રોજ રેડિયો કલ્બ ઓફ મુંબઈ દ્વારા પ્રથમ રેડિયો કાર્યક્રમનું પ્રસારણ થયેલું. ગુજરાતમાં પ્રથમ રેડિયો કેન્દ્ર ઇ.સ. ૧૯૩૮માં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરામાં શરૂ કર્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૪૮માં અમદાવાદ કેન્દ્ર શરૂ થતા વડોદરા કેન્દ્ર એમાં ભળી ગયું. આજે પણ અમદાવાદ-વડોદરાના ઘણા કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ એક જ સ્થળેથી થાય છે. ઇ.સ. ૧૯૫૫માં રાજકોટ કેન્દ્ર શરૂ થતાં આખું ગુજરાત પ્રસારણ સેવા હેઠળ આવ્યું. ૧૦-૧૦-૧૯૬૫થી ભુજ કેન્દ્રની શરૂઆત થઈ. ૧૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪માં દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારમાં આહવા કેન્દ્ર શરૂ થયું.

રેડિયો એક સમયનું બહુ જ લોકપ્રિય એવું સમૂહ માધ્યમ રહ્યું છે. રેડિયો પર સમાચાર ઉપરાંત પ્રસારિત થતાં મનોરંજન કાર્યક્રમોના કારણે તેની લોકપ્રિયતા ખૂબ હતી. ટી.વી., ઇન્ટરનેટ કે મોબાઇલની જ્યારે સુવિધા આટલી નહોતી વિસ્તરી ત્યારે રેડિયો જ એકમાત્ર મનોરંજનનું હરતું ફરતું મોબાઇલ માધ્યમ હતું.

રેડિયો સાથે સાહિત્યનું અનુસંધાન પ્રથમથી જ રહ્યું છે. ખાસ કરીને નાટકોના પ્રસારણ દ્વારા સામાન્યજન સુધી નાટકના સ્વરૂપને પહોંચાડવાનું બહુ મોટું કામ રેડિયોના માધ્યમથી થયું છે. કેટલીય પ્રશિષ્ટ વાર્તાઓ આધારિત નાટકો આકાશવાણી દ્વારા પ્રસારિત કરાયાં છે. કાવ્યપાઠના કાર્યક્રમોથી ગુજરાતી કવિતા તેના ભાવક વર્ગ સુધી પહોંચી છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકો માટે પ્રસારિત થતા ‘ગામજો ચોરો’, ‘ખેડૂતમંડળ’આદિમાં વિશેષ કરીને રજુ થતાં લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓ થકી ગુજરાતી લોકસાહિત્ય વધુ પ્રસિધ્ધિને વર્યું છે. ‘કબીરવડ’ જેવા કાર્યક્રમોમાં પ્રસારિત થતાં ગણમાન્ય સર્જકોના વાર્તાલાપો પણ આડકતરી રીતે તો સાહિત્ય પ્રસારનું જ એક કાર્ય ગણાય. ઘણીવાર રેડિયો ઇન્ટરવ્યુ સામયિકોમાં છપાય એવું પણ બને. એ રીતે રેડિયો દ્વારા સાહિત્યના પ્રચાર-પ્રસારનું કાર્ય થયું છે. તો સાહિત્યના લીધે રેડિયોના કાર્યક્રમોનું પોત મજબૂત થયું છે, પ્રશિષ્ટ થયું છે, એ ચોક્કસ સ્વીકારવું રહ્યું.

૧૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૯ના રોજ દિલ્લી ખાતે સૌપ્રથમ વખત ટેલિવિઝન-દુરદર્શન સેવાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. શરૂઆતમાં અઠવાડિયામાં બે જ દિવસ પ્રસારણ થતું, જેમાં સામુદાયિક આરોગ્ય, ટ્રાફિકના નિયમો, નાગરિકના હક્કો અને તેની ફરજો વિશે સમજણ આપતાં કાર્યક્રમો પ્રસારિત થતાં. ક્રમશઃ તેનો વ્યાપ વિસ્તરતો રહ્યો. ૧૯૮૨ પછી નેશનલ પ્રોગ્રામ તૈયાર થઈ દિલ્લીથી પ્રસારિત થવાના શરૂ થયાં ભારતીય સાહિત્યના બે મહાકાવ્યો ‘રામાયણ’ (૧૯૮૭-૮૮) અને ‘મહાભારત’ (૧૯૮૮-૮૯)ના પ્રસારણને એટલી બધી સફળતા મળી કે ધારાવાહિકના સમયે રોડ પર કફૂંડ્યું જેવો માહોલ સર્જાઈ જતો. આટલી સફળતા અને લોકપ્રિયતા તે પછી અન્ય કોઈ ‘સો’ ને મળી નથી. પરંતુ એથી પણ અગત્યની વાત એ છે કે આ રીતે પ્રશિષ્ટ સાહિત્યની આ બંને કૃતિઓ દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમની મદદથી લોકઠંદય સુધી પહોંચી. કથા કે આખ્યાન દ્વારા જે કામ થતું તે કામ દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમની મદદથી વધુ ઉત્તમતાથી થયું. એ જ પ્રકારે ‘દેવદાસ’ આદિ હિન્દી નવલકથાઓ તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, ‘લીલુડી ધરતી’, ‘ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી’, ‘માનવીની ભવાઈ’, જેવી નવલકથાઓ પરથી ઉત્તમ ફિલ્મો બની. આ ફિલ્મોના કારણે ભારતીય સિનેમા જગત વધુ સમૃદ્ધ બન્યું તો સામે પક્ષે સાહિત્યને પણ ખાસી પ્રસિધ્ધિ સાંપડી. તાજેતરમાં જ પ્રસિધ્ધ થયેલ ફિલ્મ ‘રેવા’ તેનું તાજું ઉદાહરણ છે. ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથા ‘તત્ત્વમસિ’ના આધારે બનેલી ગુજરાતી ફિલ્મ ‘રેવા’ના લીધે ઘણા લોકો મૂળ પુસ્તકના વાચનની દિશામાં વળ્યા છે. ‘ટોઇલેટ એક પ્રેમકથા’ ના મૂળમાં મહેન્દ્રસિંહ પરમારની વાર્તા ‘પોલિટેકનિક’ છે, જેને જોઈએ તેટલો શ્રેય મળ્યો નથી. તેમ છતાં, ટેલિવિઝનના વિભિન્ન કાર્યક્રમો દ્વારા સાહિત્યની પ્રસિધ્ધિ થઈ છે, એ વાતને અવગણી ન શકાય.

હવે વાત કરીએ અત્યારના સૌથી સબળ માધ્યમ એવા ઇન્ટરનેટની. ઇન્ટરનેટ અત્યારે સમાજની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ગણાવા લાગ્યું છે. ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનો વ્યાપ એટલો બધો વિસ્તર્યો છે કે નાનામાં નાની વ્યક્તિ પાસે સ્માર્ટ ફોન છે અને એ રીતે દુનિયા એની મુઠ્ઠિમાં છે. ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ગમે તે માહિતી પ્રાપ્ત કરવી હવે હાથની રમત બની ગઈ છે.

સમૂહ માધ્યમનો મહત્તમ લાભ અત્યારે વિશ્વભરના લોકો લઈ રહ્યાં છે. કોઈ એવું ક્ષેત્ર નહિ હોય જેના વિશે ઇન્ટરનેટ-ગુગલ પાસે માહિતી ન હોય આનો સીધો લાભ સાહિત્યને પણ મળ્યો છે. હવે સર્જકે પોતાનું સર્જન પ્રકાશિત કરવા કોઈ સામયિક કે પુસ્તક પ્રકાશકની ગરજ ખાલી પડે તેવું રહ્યું નથી. તે પોતાના બ્લોગ ઉપર કે ફેસબુકની આઈ.ડી.પર પોતાના લખાણને પ્રસિધ્ધ કરી વાચક વર્ગ સુધી પહોંચી શકે છે. બલ્કે વધુ સગવડ તો એ થઈ છે કે વાચક તરત પોતાનો અભિપ્રાય પણ આપી શકે છે. આ કારણસર ગુજરાતી સાહિત્યનો વાચક વર્ગ પણ વધ્યો છે. જૂનો વાચક વર્ગ તો હતો આ કારણે યુવા અને નવો વર્ગ સાહિત્ય સાથે અનુસંધિત થયો છે. ‘પરબ’ જેવાં કેટલાંક સામયિકો ઓનલાઇન ઉપલબ્ધ થયાં છે. ઘણા દિગ્ગજ સર્જકો ફેસબુક આઈ પર સક્રિય છે. મહેન્દ્રસિંહ પરમાર નિયમિત રીતે ગુજરાતીની ઉત્તમ કવિતાઓનું પઠન સુંદર ચિત્રાંકન સાથે ફેસબુક પર પોસ્ટ કરે છે, શરીફા વીજળીવાળા, સંધ્યા ભટ્ટ, યોગેશ જોશી જેવા સર્જકોના સર્જન કે પ્રકાશિત થયેલા પુસ્તકની વિગત તેમજ સાહિત્ય સંદર્ભે યોજાતા કાર્યક્રમોથી સૌ અવગત રહે છે. ભદ્રાચુ વચ્છરાજાની જેવા સર્જકોના લેખો ઉપરાંત વ્યાખ્યાનો નિયમિત રીતે યુટ્યુબ પર અપલોડ થાય છે યુટ્યુબના આ યુગમાં ઘર બેઠાં જ્ઞાનગંગામાં સ્નાન કરી શકાય છે.

વિકીપિડિયા પર લગભગ મોટાભાગના સર્જકોની માહિતી ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પણ સર્જક પરિચયના વિડિયો ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે સાહિત્યનો પ્રસાર વધ્યો છે માત્ર તેને આધુનિક ઢબે પ્રસ્તુત કરવા સર્જકે જાતને કેળવવાની છે. શિષ્ટ સાહિત્યનાં આગ્રહી વિવેચકોએ આ બદલાવ સ્વીકારવો જ રહ્યો. જો બદલાવ ન આવત તો આજે સાહિત્ય કંઠ્ય પરંપરાથી આગળ વધી જ શક્યું ન હોત.

આમ સાંપ્રત સમયમાં સાહિત્ય દરેક પ્રકારના સમૂહ માધ્યમો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાઈ ગયેલ છે. આધુનિક ઉપકરણોના વપરાશના લીધે વાચન ઓછું થઈ ગયું હોવાની ફરીયાદ કરતા લોકો એનાં સ્થાને યોગ્ય છે. તો એ જ આધુનિક ઉપકરણોના માધ્યમથી સાહિત્યનો પ્રસાર ક્રમશઃ વધ્યો છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. પ્રાપ્ત સાધનો અને ટેકનોલોજીનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી સાહિત્યની દિશાઓ વિસ્તારવા પ્રયત્ન થશે તો ચોક્કસ પણે ઉજળા દિવસો આવશે.

સાહિત્ય અને સમૂહ માધ્યમો

પ્રિતીબેન વી. બળીયા

M.A.,B.ed

અધ્યાપક :- મુંદરા કોલેજ.

વર્તમાનપત્રમાં દુનિયાભરના સમાચાર છપાય છે. જેને પરિણામે વિચાર પ્રસારણના સામૂહિક માધ્યમ તરીકે તે અત્યંત અસરકારક છે. તેની મારફત પ્રજામત ઘડાય છે. લોકશિક્ષણનું કામ થઈ શકે છે. સમાજસુધારાને વેગ મળે છે. હુન્નર ઉદ્યોગનો વિકાસ થાય છે અને પ્રજાનો સર્વોચ્ચ વિકાસ થાય છે.

આથી ગુજરાતી સિનેમા અને ટી.વી. પર ગુજરાતી વાર્તાઓ નવલકથાઓનું પ્રસ્તુતીકરણ કલાત્મક રીતે કરવા માં આવ્યું છે. પન્નાલાલ પટેલની 'મળેલા જીવ' નું નાટ્ય રૂપાંતર અને ગુજરાતી તથા હિન્દીમાં સિનેમામાં ઉતર્યું હતું અને તેણે વિશેષ લોકચાહના મેળવી હતી. ચુનીલાલ વા. શાહની 'રૂપમતી' નવલકથા પરથી જવનિકા કલા કેન્દ્રે 'રૂપમતી' નાટકના અનેક પ્રયોગો કરેલા તે એ નાટકના પ્રસ્તુતીકરણની સફળતા દર્શાવે છે.

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વનું માધ્યમ સમાન છે, પણ બંનેનાં ધ્યેય જુદાં છે. પત્રકારત્વ બનાવોની આજુબાજુ ફરે છે. બનાવ પત્રકારત્વનો પ્રાણ છે. નકકર સમાચાર માટે પત્રકાર મથામણ કરતો હોય છે. એની ટિપ્પણો એટલે કે તંત્રીલેખોનો પાથો પણ નકકર સમાચાર છે.

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ જે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં ભેદ છે. પત્રકાર ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે જાણેકે શબ્દને કહેતો હોય છે કે 'મારી પાસે સમય નથી.' ટૂંકા વાક્યોમાં, ટૂંકા ફકરામાં પત્રકાર માહિતી અને ટિપ્પણ રજૂ કરવા માગે છે. પત્રકાર માટે ભાષા કેવળ સાધન છે. પત્રકાર ભાષાનો ઉપયોગ કરે પણ ભાષામાં ડૂબી ન જાય. એને તો ભાષાની પવનપાવડીએ ચડી સમાચારો દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ફેલાવી દેવા છે. સારી ભાષા પત્રકાર લખે, પણ એ એક આડપેદાશ છે. એનું મુખ્ય કામ તો અત્યંત લાઘવપૂર્વક સમાચારો આપવાનું અને સમજાવવાનું છે. પત્રકાર ભાષાને સર્જનાત્મક કરવા જાય તો બાવાનાં બેય બગડે. આલંકારિક ભાષા પત્રકાર લખે તો એનું વર્તમાનપત્ર કથળી જાય. પત્રકારમાં ભાષા પ્રત્યે સભાનતા છે પણ એ સભાનતા બનવાની અસરકારક રજૂઆત માટે વપરાય છે.

સાહિત્યકાર અને પત્રકાર બન્ને સત્યનું પ્રગટીકરણ કરે છે પરંતુ બંનેની સત્ય પ્રગટ કરવાની રીતમાં મોટો ભેદ છે. પત્રકાર વાસ્તવ જગતમાં બનતી ઘટનાઓને યથાવત રૂપમાં રજૂ કરે છે, જ્યારે સાહિત્યકાર કલ્પનાની સૃષ્ટિ રચીને તેમાંથી સત્યનું પ્રગટીકરણ કરે છે.

વર્ષોથી સાહિત્ય અને સંચાર માધ્યમ વચ્ચેનો સંબંધ અતુટ રીતે જોડાયેલો છે. સાહિત્ય વિશિષ્ટ રીતે સમૂહ માધ્યમો દ્વારા વ્યક્ત થતું રહે છે. અને માનવ જીવન સુધી પહોંચતું રહે છે. સતત થતો ટેકનોલોજીનો વિકાસ

તેમજ મોડર્ન યુગની હરણફાળમાં સમૂહ માધ્યમોનો ફાળો અચૂક રહેલો છે. 'માધ્યમ' શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત 'મધ્ય' પર થી આવેલો છે. મધ્ય એટલે વચ્ચે બે પાત્રો, વસ્તુ, સમૂહને જોડે તે માધ્યમ.

વર્તમાનપત્ર રોજબરોજની ઘટનાઓનો પરિચય અહેવાલની ભાષામાં આપે છે. વર્તમાનપત્ર અને સાહિત્ય બંનેનું માધ્યમ શબ્દ છે. શબ્દ દ્વારા અભિવ્યક્તિ બંને માટે અનિવાર્ય છે. વ્યાપક જનસમૂહને રોજ સ્પર્શવાની તક વર્તમાનપત્ર ધરાવે છે. વર્તમાનપત્રનું કાર્ય પ્રજા સમક્ષ સમસામાયિક ઘટનાઓનું તથ્ય રજૂ કરવાનું ઘડતર કરવાનું, લોકરૂચિનું ઘડતર કરવાનું, પ્રજાકીય મત કેળવવાનું અને વ્યાપક જનસમૂહાચરણને સ્પર્શતા કે સરકારી કે જાગૃતિક નિર્ણયોની સમીક્ષા કરવાનું છે.

નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપોને લોકો સુધી એક સાથે પહોંચાડવા માટે વર્તમાનપત્રનું માધ્યમ સારું ખપ લાગે છે. ચંદ્રકાંત બક્ષી, પ્રિયકાન્ત પરીખ, મહેશ યાજ્ઞિક, અશ્વિની ભટ્ટ, હરકિસન મહેતા, રમેશ ર. દવે, વિભુત શાહ વગેરેની નવલકથાઓ ધારાવાહિક રૂપે એક કે તેથી વધુ વખત પ્રસિધ્ધ થઈ છે.

સાહિત્યના ઉપાસકને પત્રકારત્વ સાથે પણ સંબંધ છે. પત્રકારત્વ એટલે બની ગયેલા બનાવોને શબ્દના માધ્યમથી અને પોતીકી અનુભૂતિના સંવેદનથી ગૂંથીને નિરૂપવાની કલા. પત્રકારત્વનો ઉદભવ અને વિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલો હોયએમાં એક પ્રકારની ચોકસાઈ, તાર્કિકતા, બુદ્ધિગમ્યતા, સચ્ચાઈ અને ખુદવફાઈ જેવાં તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. સાહિત્ય જેટલું પત્રકારત્વ પ્રાચીન નથી. માંડ પાંચસો વર્ષ જૂનો તેનો ઇતિહાસ હશે.

પત્રકાર જ્યારે સર્જકની સર્જકતાના અંશોને પોતાનામાં સમાવેશ કરે છે ત્યારે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાનો પગ મૂકે છે. પત્રકારમાં જો સર્જકતા જેવી સંવેદનશીલતા, કલ્પનાશીલતા અને શબ્દની સાધનાનો કસબ હોય તો તેનું લખાણ પછી કલારૂપ ધારણ કરે છે પરંતુ પત્રકાર કુરસદની ક્ષણો પ્રાપ્ત કરી શકતો હોય. મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ "પત્રકારત્વ ઉતાવળે લખાયેલું સાહિત્ય છે."

Literature and the Mass Media

8

Nikhil N Gadhavi
Assistant Professor

A.J.P.B Arts&Commerce College-Kankapar.

Introduction:

Literature is a term used to describe written and sometimes spoken material, narrowcasting medium such as newspapers, magazines, Television, radio, mail, telephone fax and internet. Literature most commonly refers to works of the creative imagination which includes poetry, drama, fiction, non fiction etc. These communication channels connect literature with different media.

The mass media is a diversified collection of media technologies that reach a large audience via mass communication. Mass media the term 'mass media' refers to various audiovisual culture industries that send content from a particular source to a wide audience for example, recorded music and television.

There is no doubt that any attempt to explore the interface between literature and the mass media, especially in print, will most likely include travel writing. In fact, it is now one of the defining features of leading publications worldwide. The print media and literature share a similarity that is very apparent, their production and realization is through the print medium.

Mass Media has a vast and crucial role in our everyday life, let it be connectivity, being update, getting knowledge etc. smallest of smallest thing is related to mass media. Everywhere, every day, exciting things are happening, mass media plays a very important role in organizing public opinion. TV also dominates the life of the family most of the time.

At first sight, it might seem that the semiotic relationships between writing and seeing, between literature and music, are privy to the present, media-centered age. The main Russian formalist thinkers attempted to merge culture and art in a single process of aesthetic debate, thus freeing literature from its rigid and elitist academic isolation.

In 1920s, the appearance in Russia of the cinema and other new media laid the foundation for a wider study of the literary phenomenon. Laurence Sterne, in his novel 'Tristram Shandy' published between 1760 and 1769 mocked –quite modernly –his reader, by including a black and a marbled page in the text, a text filled with numerous, necessary, which never concern the hero of the title.

The discovery of the internet can be called the biggest invention in mass media. In earlier days, news used to reach people only with the morning newspaper. But today, live updates reach us simultaneously as the event unfolds. It has become one of the core means of mass communication. There are a number of websites which have hosted

eBooks and online libraries. The main benefit of having eBooks is that you don't have to carry bulky books. You can read them on your eBook reader, mobiles, computers screen or other devices. You can even adjust the font size to suit your requirements. You Tube is another medium which uploads content in a video format. There are number of English literary works which have been adapted as films.

For many of us, the entirety of our lives is spent on the internet and connected to social media. From our relationships to our hobbies, social media sites like Twitter and Facebook have infiltrated parts of our lives that used to be private and sacred.

Social media has also given us the opportunity to do ingenious things, stand out from the crowd and achieve viral status online. It's created ways for us to fight injustice, build communities and honor everyday heroes. It has even managed to influence the world of literature in surprising ways. Even William Shakespeare has a Twitter account.

The First Twitter Novel

Nicholas Belardes made history by writing a novel via Twitter. From 2008 to 2010, Belardes composed just over 900 tweets to create "Small Places" an imaginative love story about one man's journey to add meaning to the mundane goings on of daily life. While many criticized Belardes's novel and the advent of "Twitterature" as a gimmick, upon its completion it was covered by some of the top blogs and media sites, including Mashable, Reuters and the UK Guardian. Many authors today interact with readers through tweets and blog posts.

What if social media had been available throughout the history of literature? Would Keats have written love notes on Fanny's wall? Would Shakespeare have made his relationship status public? Would Hemingway become Mayor of every bar in Paris?

English and literature teachers everywhere are terrified and afraid that the love for books and libraries will die. While libraries might be on life support, there are still avid book readers who have a prominent internet presence in the form of blogs and social media profiles.

Social media may not be 'proper' literature. But it does offer innovative and attractive possibilities for people in terms of expression, creativity, collaboration and participation. Perhaps it is time for us to reconsider our use of language and expression, what media and creativity is, and our definition of 'proper literature,' in 2014 rather than that of a nostalgic and sentimentalized canon of the past.

•List of films, adaptations from Classic Literature (Hollywood)

1. Jane Eyre (1983)
2. Les Misérables (1998)
3. The Great Gatsby (1974)
4. Wuthering Heights (1992)
5. Anna Karenina (1997)

- 6.The Importance of Being Earnest (1952)
- 7.Pride and Prejudice (1995)
- 8.Moby Dick (1956)
- 9.Sense and Sensibility (1995)
- 10.A Farewell to Arms (1932)
- 11.For Whom the bell Tolls (1943)
- 12.Of Mice and Men (1992)
- 13.War & Peace (1972-1973)
- 14.The Three Musketeers (1993)
- 15.The Brothers Karamazov (1958)
- 16.Crime and Punishment (1998)
- 17.Oliver Twist (2005)
- 18.East of Eden (1955)
- 19.The Grapes of Wrath (1940)
- 20.Cannery Row (1982)
- 21.Treasure Island (1950)
- 22.Lord of the Flies (1963)
- 23.The French Lieutenant's Woman (1981)
- 24.The Invisible Man (1933)
- 25.Howards End (1992)
- 26.All Quiet on the Western Front (1979)
- 27.Gulliver's Travels (1996)
- 28.The Man in the Iron Mask (1998)
- 29.Beowulf (2007)
- 30.Fellini's Satyricon (1969)
- 31.The Decameron (1971)
- 32.Taras Bulba (1962)
- 33.A Simple Twist of Fate (1994)
- 34.The Age of Innocence (1993)
- 35.The Bostonians (1984)
- 36.Catch- 22 (1970)
- 37.A Christmas Carol (1999)
- 38.The Citadel (1938)
- 39.David Copperfield (1999)
- 40.Far from the Madding Crowd (1967)
- 41.Daisy Miller (1974)
- 42.The Killers (1964)
- 43.The Snows of Kilimanjaro (1952)
- 44.Great Expectations (2011)
- 45.The Trial (1962)
- 46.House of Usher (1960)
- 47.Doctor Zhivago (1965)
- 48.Notes from Underground (1995)

49.The Plague (1992)

50.1984 (1984)

•**List of films adaptations in Bollywood:**

- 1.The Citabel –Tere Mere Sapne
- 2.Shehab, Bibi Aur Golam – Sahib Biwi Aur Ghulam
- 3.Five Point Someone – 3 Idiots
- 4.2 States – 2 STATES
- 5.Othello – Omkara
- 6.Guide – Guide
- 7.Emma – Aisha
- 8.Macbeth – Maqbool
- 9.Susanna's Seven Husband – 7 Khoon Maaf
- 10.A flight of Pigeons – Junoon
- 11.Pinjar – Pinjar
- 12.Hamlet – Haider
- 13.The Last Leaf – Lootera
- 14.White Nights – Saawariya
- 15.One Night at Call Center – Hello
- 16.The 3 Mistakes of My Life – Kai Po Che
- 17.Pride and Prejudice – Bride and Prejudice
- 18.Cracking India – Earth
- 19.The Namesake – The Namesake

‘અંધાધૂન’માં અનુઆધુનિકતા

પ્રો.ચૈતાલીબેન એન.ઠક્કર

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (ગુજરાતી)

શ્રી.આર.આર.લાલન કોલેજ ભુજ-કચ્છ.

‘સાહિત્ય’ અને ‘સમૂહમાધ્યમો’ સ્વતંત્ર સંજ્ઞાઓ છે અને જ્યારે એ જોડાય છે ત્યારે એક નવું જ પરિમાણ ધારણ કરે છે. સમૂહ માધ્યમોમાં મુદ્રણ માધ્યમ અને વિજાણુ માધ્યમોનો સમાવેશ થાય છે. તેમજ સાંપ્રત સમયમાં વિજાણુ માધ્યમોનો પ્રસાર જોવા મળી રહ્યો છે. આ બંને માધ્યમો પરસ્પર જોડાયાં પણ છે. ફિલ્મ, રેડિયો કે ઇન્ટરનેટનું કોઈ માધ્યમ સમયાંતરે સાહિત્યથી જોડાતાં આવ્યાં છે. તો સાહિત્ય સાથે તેનો અવિનાભાવિ સંબંધ છે જ. વર્તમાનપત્રમાં આવતી ધારાવાહિક નવલકથા હોય કે રેડિયોનાટકનું કથાપૃષ્ઠ કે પછી કોઈ ફિલ્મની પટકથા. સાહિત્ય ક્યાં સ્પર્શ્યું નથી ? બધે જ. ભામરું કહે છે,

“શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યમ્”

અર્થાત્, શબ્દ દ્વારા અને અર્થનું સહિતત્વ એટલે સાહિત્ય (કાવ્ય). જો આ વ્યાખ્યાને અનુસંધાને જોઈશું તો ખ્યાલ આવે કે જ્યાં શબ્દ અને અર્થ જોડાય છે, ત્યાં સાહિત્ય છે જ. તો એ બધે જ છે એવું ફલિત થાય. પછી આપણે તેના પ્રશિષ્ટ કે કૌતુકપ્રિય એમ બે વિભાગીકરણ વિવેચનની દ્રષ્ટિએ કરીએ તે અલગ મુદ્દો છે.

સાહિત્ય કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યમાં તેના સંદર્ભે જુદાં જુદાં લક્ષણોમાં આનાયાસ સાહિત્ય રચાતું રહ્યું છે. વિશ્વસાહિત્ય હોય, ભારતીય સાહિત્ય હોય કે પ્રાદેશિક સાહિત્ય હોય. હાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુઆધુનિકયુગ ચાલી રહ્યો છે અને વિશ્વ સાહિત્યમાં જે Post-modernism તરીકે ઓળખાય છે તેની અસર કોઈ દેશ-કાળના સાહિત્ય પર થાય તે સ્વાભાવિક છે અને તે ફિલ્મના માધ્યમથી પ્રજાની સમક્ષ આવે એવું પણ કેટલાક સર્જકોની કૃતિઓમાં બને છે.

ભારતીય સિનેમાની વાત કરીએ તો ‘દેવદાસ’, ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’, ‘હૈદર’, ‘ઓમકારા’, ‘મકબૂલ’, ‘પરિણીતા’, ‘ગાઈડ’, ‘ધ બ્લુ અમ્બ્રેલા’, ‘પિંજર’, ‘નેમસેક’, ‘ટુ સ્ટેટ’ વગેરે ૨૦૧૮ની હિન્દી ફિલ્મોમાં થીલર કહી શકાય તેવી બે ફિલ્મો આવી. મેમાં રજૂ થઈ ‘રાઝી’ જે હરિન્દર સિકાની પ્રથમ નવલકથા ‘Calling Sehmet’ ‘કેલિંગ સહમત’ પરથી રચાઈ. જેમાં ભારતીય યુવતી પિતાના કહેવાથી પાકિસ્તાની અધિકારીને પરણે છે અને જાસૂસીની કથા વર્ણવાઈ છે. જેમાં ૧૯૭૧નું યુદ્ધ અને તે પરિવેશ છે. આ નવલકથા ઈ.સ.૨૦૦૮માં પ્રકાશિત થઈ. આ વર્ષની બીજી જાસૂસી નહિ પણ થીલર ગણાય એવી કથા જેમાં દર્શક પોતે જાસૂસ હોય એવું અનુભવે છે તે ફિલ્મ એટલે ‘અંધાધૂન’. આ ફિલ્મનું મૂળ કથાનક અમેરિકન સર્જકની પ્રથમ નવલકથા ‘ધ પિયાનો ટ્યુનર’માંથી લેવામા આવી. ડેનિઅલ મસૂનની પ્રથમ નવલકથા ૨૦૦૨માં પ્રગટ થઈ તે ‘ધ પિયાનો ટ્યુનર’. સમય છે ઈ.સ.૧૮૮૬નો., બ્રિટીશ સલ્તનતનો અને બર્માની સ્તહ્ણ તરીકે ઉલ્લેખ અને તેમાં એક પિયાનોવાદકની વાત છે. પછીથી ૨૦૧૦માં જે ફિલ્મ આવી તે ટૂંકી ફિલ્મ ૧૨ મિનીટની તેમા કથાનાયકનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ આધુનિકતાનો અંશ બતાવી જાય

છે. તે પરથી ફેંચ ભાષામાં પણ ફિલ્મ બની અને ઓક્ટોબર ૨૦૧૮માં બોલિવૂડ દિગ્દર્શક શ્રીરામ રાઘવને ‘અંધાધૂન’નું સર્જન કર્યું. કહેવાય છે ને કે સાહિત્યકૃતિનો સર્જક વાસ્તવની ભૂમિ પર કલ્પનાનું સર્જન કરે છે. એ જ રીતે ફિલ્મ સર્જકે નવલકથામાંના એક મુદ્દાને ધ્યાને લઈ અને સસ્પેન્સીવ થ્રીલર બનાવી.

એક અંધ પિયાનોવાદક અને તેના ફરતે કેટકેટલી ઘટનાઓ બનતી જાય છે. તેના પાત્રો, તેની કથા, રજૂઆતની શૈલી સાહિત્ય રસિકજનને સતત અનુઆધુનિકયુગની અનુભૂતિ કરાવે છે. અહીં એ જોઈ શકાય છે કે, અમેરિકન સર્જક ડેનિયલ મસુન અનુઆધુનિકતાની જન્મભૂમિના સર્જક છે. આધુનિકતાનો ઉદભવ યુરોપ ગણાય છે, તો અનુઆધુનિકતાનો ઉદભવ અમેરિકા છે. આ એ યુગ છે જેમાં દરેક કલાના ક્ષેત્ર આધુનિકતા કરતાં જુદાં પડે છે. લોકોને રોનકદાર પેપરબેક પ્રકાશનો, લોકપ્રિય જીવનકથાઓ, રહસ્યનવલો, વિજ્ઞાનનવલો જેવું પરા સાહિત્ય જોઈએ છે.

જે રહસ્યકથા ‘અંધાધૂન’માં આલેખાઈ છે. એક ઈબ્રિય –આંખ ન હોવાથી હું વધુ સારું પિયાનો વગાડી શકીશ એમ માનીને અંધ હોવાનો ડોળ કરતો નાયક અને તેની ક્રિયાઓ વિચિત્ર લાગે. ક્યાંક સંકુલ કે એબ્સર્ડ ભાસે પણ તે જોઈ નથી શકતો એવું દર્શક જાણે ત્યારે એબ્સર્ડીટીની સંકુલતા સરળતામાં પરિવર્તિત થતી જાય છે. બે સ્ત્રી પાત્રોમાંથી એક યુવતી સોફી અત્યારની મોડર્ન યુવતી છે. જ્યારે તબુનું પાત્ર, જે સીમી છે તેમાં સ્ત્રીની બદલાતી ભૂમિકા સમાજમાં કેટલી બદલાઈ છે તે સહજ દર્શાવે છે. કોઈ તુક્કા કે અતિશયોક્તિ નથી લાગતી. સમાજમાં જે સમાચારોમાં ચમકે છે તેવી સ્ત્રીઓ જે વાસ્તવમાં છે, તેની પ્રતિકૃતિ અહીં ‘સીમી’ના પાત્રમાં જોઈ શકાય છે.

પ્રારંભકાલીન સાહિત્ય રામાયણ, મહાભારતનું હોય કે અન્ય આદર્શની વાત સાબિત થઈ ગયા પછે ધીમે ધીમે વાસ્તવમાં કેન્દ્રી, અતિવાસ્તવ કેન્દ્રી સાહિત્ય આવ્યું. સાહિત્યને શિષ્ટતાનું જાણે-અજાણ્યે બંધન રહ્યું. પરંતુ ફિલ્મમાં તે ન હોય એટલે પાત્રની રિયાલિટી સ્વીકાર્ય કે સહજ બની એટલે એક રીતે જોવા જઈએ તો જ્યાં સાહિત્ય અમુક વર્ગ સુધી સીમિત રહ્યું ત્યાં ફિલ્મના માધ્યમથી તે સામાન્યજન સુધી પહોંચી શક્યું છે. જે સાહિત્યમાં કદાચ શક્ય નથી જણાતું. તે ફિલ્મમાં આવતાં સહજ સ્વીકાર્ય બનતું જાય છે. ‘શબવત્’-રમેશ દવેની વાંચતાં ભાવક હતપ્રભ બને પણ ‘અંધાધૂન’માં ‘સીમી’ના પાત્રને જોતાં અચરજ પણ પામે અને સ્વીકારવા પ્રેરાય ખરી.

બેશક સાહિત્ય ઊંચે સ્થાને જ છે. તેનું સૂક્ષ્મ ઉપાદાન ‘શબ્દ’ છે, જ્યારે સિનેમા દ્રશ્યથી જોડે છે અને હા, તે શ્રાવ્ય માધ્યમ પણ ખરું. એટલે સાહિત્યની નજીક દરેક વર્ગ નથી જઈ શકતો. તો આવી કેટલીક સાહિત્યકૃતિઓનું ફિલ્માંકન સાહિત્ય અને સામાન્ય જન વચ્ચેનો સેતુ બને છે. હાલના આ ૨૦૦૮ થી ૨૦૧૮ના સમયમાં ટેકનોલોજીમાં નવાં નવાં અનેક સંશોધનો થયાં. વાંચનની ભૂખ તદ્દન ઘટતી ગઈ અને ઘટતી જાય છે ત્યારે સાહિત્યમાંથી ફિલ્મ સિરિયલ – ટેલિવિઝન શ્રેણી બને તો તે નોંધનીય બને છે.

ફિલ્મમાં કથાનાયક આકાશ અંધ નથી અને અંધ દેખાવાનો ડોળ કરે છે ત્યારે અન્ય કલાકારો તેની સાથે ફિલ્મમાં છે તેઓ તેને અંધ જાણીને કેવો વ્યવહાર કરે છે, તે માનવની આંતરિક વૃત્તિનું સહજ દર્શન કરાવે છે. કોઈનું થતું ખૂન અને એમાં ક્યાંય ઝલાનિ ન હોવાની વાત આઘાત પહોંચાડે છે. દરેક માણસના મનમાં ઉજળા ચહેરા પાછળ થોડુંક તો કાળું અંધારું હોય જ છે. એક વિચાર કે જે કાં તો સત્ય તરફી હોય કાં અસત્ય તરફી. એક મન હોય જે કાં તો સુંદર કાં બદસૂરત. બસ સામસામા છેડાની જ વાત આવી. પણ વાસ્તવિકતાતો જુદી જ છે. માણસ સંપૂર્ણ સારો પણ નથી કે ખરાબ પણ નથી. ગે

શેડની ભૂમિકા ફિલ્મોમાં આવતી રહે છે. સરકાર હોય કે તેના દિગ્દર્શકના આસિસ્ટન્ટ શ્રીરામ રાઘવ બંને એ ગ્રે શેડને પાત્રોમાં દર્શાવ્યો છે. જો કે શ્રીરામે તેમની ફિલ્મનાં પાત્રો એવાં રચ્યાં છે કે જે કોઈ ગુનેગાર નથી, પરંતુ આવેશમાં અચાનક પાત્રો દ્વારા અણધાર્યા થઈ જતાં ગુનાઓ અને તેની આસપાસ ગુંથાતી કથા કહી છે.

અહીં બ્લેક હ્યુમર છે, જે સતત દર્શકને જકડી રાખે છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં હાસ્યરસને ઉદીપ્ત થવા માટેના અમુક કારણો બતાવ્યાં છે. મુખ્ય પાત્ર અને અન્ય પાત્રોને જાણ નથી કે ઘટના બની રહી છે એ મુખ્ય પાત્ર અને પ્રેક્ષક જ જાણે છે. અને અહીં એમાંની જ ટેકનિક છે. મુખ્ય પાત્રને ખ્યાલ છે કે તે અંધ હોવાનો ડોળ કરે છે અને અન્ય પાત્રો તે જાણતાં નથી. પણ પ્રેક્ષક આ બધું જુએ છે ત્યારે જે હાસ્યરસ જન્મે છે તે એક એક ગુના અને છૂપાવવામાં આવતી વાતમાંથી જન્મતો રસ છે. ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટકમાં એ જ બાબત દલપતરામે ‘જીવરામ ભટ્ટ’ના પાત્રમાં યોજ્યું છે.

સાહિત્ય સ્ત્રી પ્રત્યે ફૂણું છે અને પુરુષોને ખરાબ ચિત્રિત કરવા એવા બંધનોમાં નથી રચાતું. અહીં તો વ્યક્તિમત્તા જ ધ્યાને લેવાય છે. ‘સીમી’ના પાત્ર કરતાં ‘આકાશ’નું પાત્ર ચડિયાતું સાબિત થાય, પણ સ્ત્રી આવી પણ હોય એનું ઉદાહરણ લેખક આપે છે અને ટિકિટ વેંચનાર સ્ત્રી કિડનીના વ્યાપારથી પૈસા કમાતી અને ડારતી તેમજ પતિને બચાવવા પૈસાનો થેલો ખોલીને રડતી પણ બતાવાઈ છે. પાત્રો પ્રત્યે લગાવ રાજશ્રી પ્રોડક્શન ફિલ્મો ટકાવી રાખતી. આદર્શ મુકાતો પ્રેક્ષકો સામે. એ પાત્રો જેવાં થવા ઈચ્છતાં. જ્યારે અહીં પાત્રને જાત કરતાં જુદાં કરીને જોવાની વાત આવે છે. આ તફાવત છે ફિલ્મોની બનાવટમાં, સાહિત્યના સર્જનમાં, આદર્શવાદી અને વાસ્તવવાદી સાહિત્યમાં.

ફિલ્મનો પ્રારંભ એક અંધ સસલાંથી અને અંધ પિયાનોવાદકથી થાય છે. એને પણ મારવાનો પ્રયાસ અને પિયાનોવાદકને પણ સંજોગોવસાત્ મારવાનો પ્રયાસ થાય છે. પ્રતીકની યોજના અહીં છે અને બંનેનું બચી જવું, નાયકનો અંધ હોવાનો ડોળ, ખરેખર અંધ થવું અને બચી જવું. સસલાનું ફરી ફિલ્મના વાતાવરણમાં ખેતરોની વચ્ચે આવવું અને એના માધ્યમથી જ નાયકનું બચી જવું. સર્જકતા અહીં છે. આજે પણ Symbolism છે. અંતમાં ફરી આંખો પાછી મેળવવા માટે જેની પ્રત્યે પ્રેમ હતો તે સોફી બે વર્ષ પછી મળે છે ત્યારે તે પણ જાણતી નથી કે હવે નાયક ખરા અર્થમાં દેખતો થયો છે. છતાંય કમાવા માટે અંધ જ રહે છે. દર્શકને હલબલાવતો અંત. આ અંતમાં ભૂકંપનો ખડભડાટ નથી, જે સતત દેખાય છે દરિયાની અંદરનો ધૂધવાટ કે કંપન પહેલાંનો ધૂધવાટ છે. અહીં ‘ધ પિયાનો ટ્યુનર’ અને ફિલ્મનો નાયક એક થઈ જાય છે.

આરંભ અને અંત અનુઆધુનિકતાનું સૂચન સીધું જ કરી જાય છે. તો પાત્રો, કથાવસ્તુ, કથાની રજૂઆતની શૈલી દર્શકને જકડી રાખે છે. કઈ રીતે પ્રસંગોને બહેલવવા, કિડની વ્યાપાર, ડોક્ટર કે પોલીસમેન અને તેની પત્નીના પાત્રો સાહજિક જણાય છે. પાત્ર ફરી કેન્દ્રમાં, ઘટના ફરી કેન્દ્રમાં, ઘટનાનો ત્રાસ નથી. ઘટનાની સ્વીકૃતિ થઈ છે. ધીરુબેનના ‘જાવલ’ વાર્તાસંગ્રહનાં પાત્રો કે હિમાંશીબેનની વાર્તાઓ તરત અનુઆધુનિકતા સંદર્ભે નજરે તરે અને એક ફિલ્મકારે કઈ રીતે સાહિત્યકૃતિને રજૂ કરે તેના આચારો સાથે તે દાદ માંગી લે છે. જ્યારે સાહિત્યરસિક જે આપણાં દેશમાં નહિ જન્મેલી કે પ્રાદેશિક નથી તેવી આધુનિક કે અનુઆધુનિક વિચારસરણીને સમજવા કોઈ વિવેચનનું પુસ્તક વાંચે તો તેની સાથે ફિલ્મ કે ટેલિવિઝનનું સરળ લાગતું માધ્યમ પણ ધ્યાને લેવું જોઈએ. જેથી

તુલનાત્મક અભ્યાસના માધ્યમથી ધીમે ધીમે સાહિત્યની નજીક જવાનો પ્રયાસ થઈ શકે. આ ફિલ્મ કે અન્ય સમૂહ માધ્યમો સાહિત્ય તરફ ચઢવાની એક સીડી છે, એ માધ્યમ છે, સાધન છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. સાધન એ સાધ્ય ન બની જાય તે ભાવકે જોવું રહ્યું. સાહિત્ય અને તેમાંથી પરમઆનંદની પ્રાપ્તિ સુધી જવું એ મમ્મટનું વિધાન એટલું જ મહત્વનું છે.

સંદર્ભ

- * સાહિત્યમીમાંસા- ડૉ.બેચરભાઈ પટેલ
- * અનુઆધુનિકતાવાદ- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
- * સંધાન ઈન્ટરવ્યુ- પરેશ નાયક
- * સ્પેક્ટ્રોમીટર- જય વસાવડા

गुजरात की हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं का हिन्दी प्रचार-प्रसार में योगदान

डॉ. ओमप्रकाश शुक्ल
अध्यक्ष, हिन्दी विभाग,
गुजरात आर्ट्स एण्ड कॉलेज, अहमदाबाद

‘गुजरात की हिन्दी पत्र पत्रिकाओं का हिन्दी प्रचार-प्रसार में योगदान’ पर कुछ कहना; बहुत सरल तो नहीं है; यूँ तो अब तक प्रकाशित पत्रिकाओं की सूची, उसके संपादक मंडल, विषयवस्तु के बारे में सिलसिलेवार जानकारी देकर भी पल्ला झाड़ा जा सकता है। वास्तव में, यह विषय अपने आप में इतना बड़ा है कि कोई चाहे तो गुजरात की ‘हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं का हिन्दी प्रचार-प्रसार में योगदान’ पर बहुआयामी शोधकार्य भी कर सकता है। यहाँ संक्षिप्त चर्चा इस प्रकार की जा सकती है—

गुजरात की हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं का हिन्दी प्रचार-प्रसार में योगदान ऐसा विषय है कि उसके बारे में पूर्वापर निरपेक्ष रहना असंगत एवं अन्यायपूर्ण होगा। सन् 1857 के विप्लव के परिणामस्वरूप राष्ट्रीय एकता के लिए भाषा की एकता का अभाव महसूस हुआ, समानांतर इसके महत्व को समझने के प्रयास भी हुए। देश को आज़ाद करने में भाषायी एकता और समस्त देश के लिए एक भाषा की आवाज़ गुजरात और प.बंगाल से उठी। अहिन्दीभाषी क्षेत्रों से महर्षि दयानंद सरस्वती, राजा राममोहन राय और केशवचन्द्र सेन आदि कई राष्ट्रभक्तों, समाज सेवकों ने एक भाषा की बात कही। उत्कल में शारदाचरण मुखर्जी ने एक भाषा के साथ एक लिपि की बात को जोड़ा। इस तरह समग्र अहिन्दीभाषी राज्यों में भाषायी एकता की बात उभरने लगी। भाषायी एकता और उसके महत्व को महात्मा गांधी बहुत पहले समझ चुके थे। विनोद गोदरे के अनुसार गांधीजी ने 1903 में चार भाषाओं में इण्डियन ओपिनियन सप्ताहिक पत्र का प्रकाशन किया था। इस पत्र में हिन्दी, अंग्रेज़ी, गुजराती और तमिल भाषा के छः कॉलम होते थे। हिन्दी क्षेत्र में सन् 1893 में नागरी प्रचारिणी सभा काशी और सन् 1910 में हिन्दी साहित्य सम्मेलन की स्थापना हो चुकी थी, महात्मा गांधी ने साहित्य सम्मेलन के इन्दौर अधिवेशन में स्पष्ट कहा कि हिन्दी ही हमारी राष्ट्रभाषा है। उन्होंने सन् 1918 में ‘दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार सभा’ का गठन किया, इतना ही नहीं उन्होंने अपने बेटे देवदास गांधी को दक्षिण में हिन्दी प्रचार-प्रसार का कार्य सौंपा और 1920 में गुजरात विद्यापीठ की स्थापना की, जिसमें हिन्दी अनिवार्य भाषा के रूप में रखी गई। गांधीजी ने अफ्रीका से लौटकर सत्याग्रही बुलेटिन प्रकाशित किया था और बाद में उन्होंने ‘यंग इण्डिया’ अंग्रेज़ी सप्ताहिक का संपादन किया। इसी ‘यंग इण्डिया’ का गुजराती संस्करण ‘नवजीवन’ के नाम से प्रकाशित हुआ। गांधी जी ने महादेवभाई देसाई, प्यरेलाल तथा जे.सी.कुमारप्पा के सहयोग से ‘हिन्दी नवजीवन’ प्रारंभ किया। कालांतर में गांधीजी ने ‘यंग इण्डिया’, ‘नवजीवन’ और ‘हिन्दी नवजीवन’ पत्रों को ‘हरिजन’ की संज्ञा दी। (डॉ. चन्द्रकांत मेहता, गुजरात का समकालीन हिन्दी साहित्य-आचार्य रघुनाथ भट्ट अभिनंदन ग्रंथ, पृ.364)

गुजरात में हिन्दी पत्रकारिता का आरंभ ‘हरिजन’ से माना जाता है। ध्यान देने की बात यह है कि राजभाषा अधिनियम 1976 के अनुसार गुजरात राज्य ‘ख’ वर्ग में सम्मिलित है और ‘ग’ वर्ग में प. बंगाल, उड़ीसा आदि अहिन्दीभाषी राज्य हैं जबकि हिन्दी का प्रथम पत्र उदंत मार्तण्ड (1826) के अलावा बंगदूत (1829) और प्रजामित्र (1834) तथा हिन्दी का प्रथम दैनिक समाचार सुधावर्षण (1854) आदि पत्रों का प्रकाशन कलकत्ता (प.बंगाल) अहिन्दीभाषी क्षेत्र से हुआ। गुजरात के साहित्यकारों- समाज सेवकों ने गुजराती के साथ-साथ हिन्दी को समृद्ध किया। महर्षि दयानंद सरस्वती, लल्लूलाल, और महात्मा गांधी के अतुलनीय योगदान से हिन्दी फूली फली। उस समय हिन्दी का प्रचार-प्रसार करनेवाले भी अंग्रेज़ी शासकों और देसी रियासतों की नज़र में क्रांतिकारी देशभक्त थे और यह उनके लिए गौरव की बात भी थी। हिन्दी का प्रचार-प्रसार करने के साथ-साथ इन पत्रिकाओं का निश्चित मिशन और विज़न था। शिक्षा का प्रचार-प्रसार, सामाजिक समस्याओं का निदान, देशभक्ति की भावना एवं लोकजागृति, आदि इन पत्रिकाओं का उद्देश्य रहा।

वर्तमान समय में गुजरात से प्रकाशित होनेवाली हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं तथा मल्टीडिसिपिलिनरी पत्रिकाओं एवं ई-जर्नल की संख्या पर्याप्त है। इन पत्रिकाओं में हिन्दी के लेख भी पर्याप्त मात्रा में छप रहे हैं। इस तरह हिन्दी की साहित्यिक सेवा हो रही है। यू.जी.सी. के नियमानुसार आई.एस.एस.एन. वाली पत्रिकाओं में छपे लेख ही अध्यापक की नौकरी एवं बढ़ोत्तरी तथा पीएच.डी. के शोधार्थियों के लिए मान्य होंगे। ऐसी स्थिति में आई.एस.एस.एन. वाली पत्रिकाओं का महत्व बढ़ जाता है। अहिन्दीभाषी राज्य के कारण लेखों की कमी और गुणवत्ता की समस्या बराबर बनी रही है। गुजरात के सपूतों ने हिन्दी को राजभाषा और राष्ट्रभाषा का गौरव प्रदान करने में महत्वपूर्ण योगदान दिया है, किन्तु कुछ वर्षों पहले स्कूलों में दसवीं-बारहवीं की शिक्षा के लिए हिन्दी वैकल्पिक विषय बना दिया गया। यह अत्यन्त गंभीर और संवेदनशील मुद्दा था, आजीविका और राष्ट्रहित से जुड़ा प्रश्न था, इसके संभावित गंभीर परिणामों के बारे में उस समय नहीं सोचा गया। शायद यह स्त्री-विमर्श या दलित विमर्श जैसा मुद्दा नहीं था जिसके लिए पत्रिकाओं को विशेषांक निकालने की जरूरत पड़ती; यह ऐसा विषय भी नहीं था जिस पर लेख लिखे जाते। कई पत्रिकाएँ अपने विज्ञान और मिशन को लेकर स्पष्ट नहीं हैं या उस तरह का कार्य करने में समर्थ साबित नहीं हुईं। पत्र-पत्रिकाओं की प्रतिबद्धता, आलेखों-रचनाओं का स्तर, संपादन के मानदंड, अनिश्चयता आदि ऐसे पहलू हैं जिन पर गंभीरता से विचार करने की आवश्यकता है। परंतु बहुत दूर तक इस पर कोई बात बनती नज़र नहीं आ रही। खैर, स्थिति संतोषजनक तो है। एक बात और, हिन्दीभाषी क्षेत्रों में अष्टम सूची में जिन भाषाओं को शामिल किए जाने की सोची समझी कवायद चल रही है, वह चिन्तनीय मुद्दा है। इसके दूरगामी राष्ट्रीय-अंतर्राष्ट्रीय परिणाम क्या हो सकते हैं; इस विषय पर गुजरात की पत्रिकाएँ मौन क्यों हैं? गुजरात की पत्रिकाएँ इसमें महत्वपूर्ण योगदान दे सकती हैं।

गुजरात में हिन्दी प्रचार-प्रसार में योगदान देनेवाली हिन्दी की पत्र-पत्रिकाओं की संख्या कम नहीं है। परंतु यहाँ से प्रकाशित हिन्दी की कई पत्रिकाएँ अल्पजीवी रहीं; आर्थिक अभाव, सही समय पर अच्छे लेखों का न मिल पाना और पाठकों की अरुचि के कारण संपादक चाहते हुए भी अपनी पत्रिकाओं को जीवित न रख सके। हिन्दी के प्रचार-प्रसार के संदर्भ में इन पत्रिकाओं के साहित्यिक योगदान को भुलाया नहीं जा सकता। चिदम्बरा(1958), अगली कविता(1964-65), प्रक्रिया(1976), आकार(1979-80), उत्तरा, रैन बसेरा आदि कई पत्रिकाएँ हैं जो कुछ समय के लिए प्रकाशित हुईं। इन साहित्यिक पत्रिकाओं के अलावा विविध बैंकों, विभागों, सरकारी-अर्धसरकारी-निजी संस्थानों एवं धार्मिक संस्थानों से प्रकाशित होनेवाली पत्रिकाओं ने भी हिन्दी के प्रचार-प्रसार में अपना योगदान देती रही हैं। ये पत्रिकाएँ प्रायः अर्धवार्षिक या वार्षिक हैं। यंग लीडर, अल्प विराम, गुजरात वैभव, राजस्थान पत्रिका, जन हितैषी, सवेरा टाइम्स आदि दैनिक हिन्दी पत्र हैं। चौपाल क्रॉनिकल, मारवाड़ मित्र, कर्णावती, लोकतेज, मंथन आदि पत्रों का भी विशिष्ट योगदान है। जानकारी के अभाव में बहुत-सी पत्र-पत्रिकाओं का यहाँ नामोल्लेख नहीं हो पाया, किन्तु वे सभी भी बधाई की पात्र हैं। इसी प्रकार गुजरात में साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, त्रैमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक पत्र-पत्रिकाओं का प्रकाशन हो रहा है।

आज कई पत्रिकाएँ विपरीत परिस्थितियों में भी हिन्दी की सेवा कर रही हैं। यहाँ पर चार पत्रिकाओं के बारे में संक्षिप्त जानकारी इस प्रकार है:

गुर्जर राष्ट्रवीणा: यह गुजरात की सबसे पुरानी हिन्दी पत्रिका है। यह पिछले छः दशकों से भी अधिक समय से राष्ट्रभाषा हिन्दी के प्रचार-प्रसार में महत्वपूर्ण योगदान देते हुए साहित्यिक-सांस्कृतिक पहचान बना सकी है। पं.माखनलाल चतुर्वेदी की प्रेरणा से गुर्जर राष्ट्रवीणा का प्रकाशन सन् 1951 में स्व.श्री जेठालाल जोषी के सम्पादकत्व में हुआ। श्री जेठालाल जोषी हिन्दी की सेवा राष्ट्र सेवा के संकल्प को समर्पणभाव से सिद्ध किया। जोषी जी गुजरात प्रान्तीय राष्ट्रभाषा समिति के अध्यक्ष थे; अतः स्वभाविक है कि इस पत्रिका के आरंभिक अंक परीक्षा संबंधी सूचनाओं, परीक्षा-परिणाम और पठन-पाठन की सामग्री पर केन्द्रित थे, गाहे बगाहे साहित्यिक लेख भी प्रकाशित हुआ करते परंतु धीरे-धीरे इस पत्रिका ने साहित्यिक पत्रिका के रूप में अपनी पहचान बना ली। जोषी जी ने हिन्दी की सेवा तन, मन, धन से की। हिन्दी के लिए ऐसे समर्पित पुरुष बिरले ही हैं। आचार्य रघुनाथ भट्ट ने अत्यन्त श्रद्धाभाव से जेठालाल जोषी अभिनंदन ग्रंथ में लिखा है— “हिन्दी सेवा के इस उच्चतम शिखर का अभिनंदन वास्तव में राष्ट्र का अभिनंदन है, राष्ट्र की एकता का अभिनंदन

है, राष्ट्रभाषा का अभिनंदन है”। जेठालाल जोषी राष्ट्रवीणा के आद्य सम्पादक हैं। उनके पश्चात उनके सुपुत्र अरविन्द जोषी जी ने पत्रिका का संपादन कार्य संभाला। इस पत्रिका में लम्बे समय तक प्रधान संपादक के रूप में सेवा देनेवाले आचार्य रघुनाथ भट्ट के योगदान को कभी नहीं भुलाया जा सकता। उनके समयकाल में पत्रिका ने नई ऊँचाइयों को छुआ। तत्पश्चात डॉ. वीरेन्द्रनारायण सिंह ने भी प्रधान संपादक के रूप में अपनी सेवा दी। उनके सेवाकाल में श्री शरद जोषी और उनके सुपुत्र श्रीसत्यम जोशी के प्रयासों से गुर्जर राष्ट्रवीणा आई.एस.एस. एन. वाली त्रैमासिक पत्रिका बनी। गुर्जर राष्ट्रवीणा के वर्तमान प्रधान संपादक श्री शरद जोषी और संरक्षक सम्पादक डॉ. अतुलभाई पाठक हैं। सम्पादक मण्डल भी बड़ा है, इसके सदस्यों में डॉ. कृष्णा गोस्वामी, डॉ. मालती दुबे, श्री शंकरभाई पटेल, श्रीजनार्दन पंड्या, श्री राजेन्द्र पटेल, प्रा. भगवानदास पटेल, श्री सुगीत पाठक, डॉ. राजेश हजारीवाला, आ. नंदिनीबहन शाह शामिल हैं। पत्रिका की अनुक्रमणिका में सम्पादकीय, कविताएँ, कहानी, लेख और स्थायी स्तम्भ के तहत विषयवस्तु को रखा जाता है।

किसी भी पत्रिका का विशेषांक उसकी साधना और सामर्थ्य का परिचायक होता है। ‘गुर्जर राष्ट्रवीणा’ के अब तक 30 विशेषांक प्रकाशित हो चुके हैं। इसके महत्वपूर्ण कुछ विशेषांकों में 1. महात्मा गांधी जन्मशती विशेषांक 2. राष्ट्रीय एकता विशेषांक 3. अखिल भारतीय राष्ट्रीय प्रचार सम्मेलन विशेषांक 4. रामचरितमानस चतुःशती विशेषांक 5. सरदार पटेल जन्मशती विशेषांक 6. महाकवि न्हानालाल जन्मशती विशेषांक 7. राजर्षि पुरुषोत्तम दास टंडन जन्मशती विशेषांक 8. स्व. प्रेमचंद जन्मशती विशेषांक 9. देशरत्न राजेन्द्रबाबू जन्मशती विशेषांक आदि शामिल हैं। गुर्जर राष्ट्रवीणा द्वारा वर्ष 1999 के तीन विशेषांक सहज ही हमारा ध्यान आकर्षित करते हैं। पहला विशेषांक फरवरी 1999 गुजरात के गौरव पुरुष एवं अस्मिता के प्रहरी श्री चीमनभाई पटेल पर केन्द्रित है। दूसरा विशेषांक जून 1999 गुजरात के आधुनिक हिन्दी कवि विशेष रूप से डॉ. अम्बाशंकर नागर, डॉ. भगवत शरण अग्रवाल, और डॉ. किशोर काबरा पर केन्द्रित है, परंतु इसके साथ-साथ गुजरात के अन्य महत्वपूर्ण कवियों को भी स्थान दिया गया है।

नूतन भाषा सेतु: स्व. अम्बाशंकर नागर जी की दूरदृष्टि और उनके अथक प्रयासों से सन् 1985 में साहित्यिक संस्था ‘हिन्दी साहित्य परिषद’ का गठन हुआ था। इसी ‘हिन्दी साहित्य परिषद अहमदाबाद’ द्वारा सन् 1992 से ‘भाषा सेतु’ का प्रकाशन हो रहा है, जो शुद्ध साहित्यिक त्रैमासिक पत्रिका है। इस पत्रिका के लिए आर्थिक सहयोग श्री मुरारका चेरिटेबल ट्रस्ट प्राप्त है। ‘हिन्दी साहित्य परिषद’ का मुख्य कार्य हिन्दी का प्रचार-प्रसार, प्रकाशन, पुरस्कार, आदि के द्वारा हिन्दी की सेवा करना है। साहित्य और विज्ञान के क्षेत्र में अहिन्दी भाषियों के योगदान के लिए उन्हें सम्मानित और पुरस्कृत करने का कार्य भी परिषद करता है। ‘भाषा सेतु’ के संरक्षक स्व. श्री गिरधारी लाल जी सराफ, श्री राजेन्द्र मुरारका, श्री सुरेन्द्रकुमार वर्मा, श्री श्याम टिबरेवाल हैं। ‘भाषा सेतु’ के आद्य संपादक स्व. डॉ. अम्बाशंकर नागर रहे; पत्रिका में डॉ. किशोर काबरा का योगदान भी उल्लेखनीय है। पिछले लगभग सात वर्षों से भाषा सेतु को नूतन भाषा सेतु के रूप में पहचान मिली है। वर्तमान नूतन भाषा सेतु में बतौर प्रबंध संपादक डॉ. हरीश द्विवेदी, प्रधान संपादक डॉ. चन्द्रकान्त मेहता और उप संपादक डॉ. रामकुमार गुप्त, सेवा दे रहे हैं।

‘नूतन भाषा सेतु’ की विषयवस्तु पर दृष्टि करें तो क्रमानुसार ‘सम्पादकीय’ में प्राधान संपादक या संपादक मंडल में से कोई प्रासंगिक, या घटना, व्यक्ति आदि से संबंधित गंभीरता से लिखा जाता है। जैसे कि आचार्य रघुनाथ भट्ट के देहावसान पर डॉ. चन्द्रकांत मेहता ने अक्तूबर 2013 के अपने सम्पादकीय शीर्षक ‘न जाने कौन सा देश जहाँ तुम चले गए’ के माध्यम से साहित्यिक श्रद्धांजलि देने का प्रयास किया है। इसके बाद ‘विश्वभारती’ के अंतर्गत विश्व के महान रचनाकारों की रचनाओं की चर्चा-समीक्षा संबंधित लेख रखे जाते हैं, ‘राष्ट्रभारती’ में देशभर के रचनाकारों की रचनाओं को शामिल किया जाता है। अंतर्भारती में भारत की विभिन्न भाषाओं की रचनाओं का हिन्दी अनुवाद होता है। ‘गुर्जरभारती’ में गुजराती रचनाओं का हिन्दी अनुवाद को जगह दी जाती है। ‘कृतिसमीक्षा’/ ‘ग्रंथावलोकन’ के अंतर्गत किसी उत्तम कृति की समीक्षा को स्थान दिया जाता है। प्राचीन एवं महान रचनाकारों की समीक्षा ‘धरोहर’ में होती है। साहित्य परिषद की विविध गतिविधियों की सूचना ‘परिषद समाचार’ में दी जाती है।

यह सच है कि नूतन भाषा सेतु की अपनी विशिष्ट पहचान है, अनुवाद के माध्यम से देश-विदेश की तमाम भाषाओं की रचनाएँ और उन पर समीक्षा को यहां स्थान मिलता है, पत्रिका का यह एक विशिष्ट उल्लेखनीय कार्य है।

साहित्य वीथिका : डॉ. दिलीप मेहरा संपादित दिसम्बर 2012 से आरंभ होनेवाली 'साहित्य वीथिका' अर्धवार्षिक-अंतर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका है। इसके परामर्शक डॉ. पारुकान्त देसाई, डॉ. दयाशंकर, प्रो. जे. के. सिंह तथा संरक्षक डॉ. मलती दुबे हैं। इस पत्रिका के सम्पादक मंडल में डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल, डॉ. प्रेमचन्द कोराली, डॉ. खन्ना प्रसाद अमीन और श्री के.एस. मेहता शामिल हैं। श्रीमती शोभा मेहरा पत्रिका की व्यवस्थापक हैं। इस पत्रिका में सम्पादकीय, कविता, गजल, संस्मरण आदि को प्रकाशित किया जाता है।

कम समय में उल्लेखनीय कार्य करनेवाली साहित्य वीथिका में गुजरात के विद्वानों के साथ-साथ देश के तमाम जानेमाने विद्वानों के लेख, कविता, कहानी आदि प्रकाशित होती रही है। जहाँ एक ओर डॉ. दयाशंकर, डॉ. रंजना अरगड़े, डॉ. मालती दुबे, डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल, डॉ. फूलचन्द गुप्ता जैसे गुजरात के कई विद्वानों के लेख एवं रचनाएँ इस पत्रिका में प्रकाशित हुई हैं, वहीं सूरजपाल चौहान, हरपाल अरुष (मुजफ्फरनगर), प्रो. सुनिल कुलकर्णी (जलगाँव), डॉ. मोतीलाल (इलाहाबाद), डॉ. पुष्पारानी (हरियाणा), सुशीला टांकभौर, रूप नारायण सोनकर जैसे कई ख्यातनाम अध्यापकों-विद्वानों के लेख एवं रचनाएँ इस पत्रिका में बराबर छपते रहे हैं। इस तरह सम्पादकीय कौशल और पत्रिका से जुड़े लोगों के कारण यह पत्रिका लेख-रचनाओं से समृद्ध है। सन् 2013 में इस पत्रिका ने दलित केन्द्री हिन्दी उपन्यास पर विशेषांक निकाला था, जिसमें लगभग 48 आलेख प्रकाशित हुए थे। यह विशेषांक काफी चर्चित रहा। बाद में इसे पुस्तक रूप में भी प्रकाशित किया गया। साहित्य वीथिका में प्रकाशित डॉ. दयाशंकर का आलेख भारतीय समाज और स्वातंत्र्योत्तर ग्रामकेन्द्री उपन्यास, प्रभा खेतान की आत्मकथा अन्या से अनन्या पर लिखा गया डॉ. शिवप्रसाद शुक्ल का आलेख, डॉ. रंजना अरगड़े का आलेख गुजराती और हिन्दी : अंतःसंबंध के चौराहे पर आदि कई लेख गंभीर चिन्तन-मनन के बाद लिखे गए हैं; पत्रिका की धरोहर हैं।

साहित्य परिवार : सन् 2005 'साहित्य परिवार' पत्रिका साहित्य, कला और सांस्कृतिक चेतना पर केन्द्रित गुजरात और उत्तर प्रदेश से एक साथ प्रकाशित हो रही आई.एस.एस.एन. वाली षटमासिक पत्रिका है। इस पत्रिका के प्रधान संपादक डॉ. सूर्यदीन यादव हैं। पत्रिका के संरक्षक सदस्यों में स्व. डॉ. महावीर सिंह चौहान, डॉ. चन्द्रकान्त मेहता, डॉ. सुधा श्रीवास्तव, डॉ. रामकुमार यादव, श्री समर बहादुर सिंह, श्री सीताराम यादव, डॉ. सुधीर ब्रह्मभट्ट और श्री ईश्वरलाल कुशवाह हैं। संपादक मंडल भी बड़ा है और अधिकांशतः हिन्दी के वरिष्ठ अध्यापक हैं। अतः इस पत्रिका से यह उम्मीद थी कि गुजरात में पिछले कुछ वर्षों में हिन्दी की बदली तस्वीर प्रस्तुत करे, परंतु ऐसा अब तक नहीं हुआ। साहित्यिक आलेख पठनीय हैं, काव्य पक्ष पर भी गद्य की तरह जोर दिया जा सकता है। संपादक ने कई नये लेखकों या ज्यादा नहीं छपे हों ऐसे कई लेखकों को अपनी पत्रिका में स्थान दिया है। ऐसे में लेख की गुणवत्ता स्वयं संपादक के लिए भी चुनौती रही होगी। साहित्य परिवार में सम्पादकीय, पत्र, डायरी, आलेख, कविता, कहानी, लघुकथा, व्यंग्य, साक्षात्कार, साहित्यिक समाचार आदि शीर्षक के अंतर्गत पत्रिका की विषयवस्तु साकार होती है। सम्पादक सूर्यदीन यादव एक मेहनती और जुझारू व्यक्ति हैं। उनका सदैव प्रयास रहता है कि पत्रिका में बेहतर प्रकाशित हो।

राजस्थान सेवा समिति के सहयोग और श्री गिरधारीलाल जी सराफ जी के संयोजन में प्रकाशित होनेवाली एवं गुजरात यूनिवर्सिटी द्वारा शोध पत्रिका के रूप में मान्य 'सुधा बिन्दु' 1960 से लेकर लगभग 25 वर्षों तक प्रकाशित होनेवाली पत्रिका का बंद हो जाना अखरता है। इस पत्रिका में कविता, कहानी, समीक्षा, जीवनी, संस्मरण, विज्ञान-स्वास्थ्य-धर्म-मनोरंजनपरक लेख छपते थे। इसी तरह डॉ. मायाप्रकाश पाण्डेय के सम्पादन में बारह वर्षों तक हिन्दी की सेवा करनेवाली पत्रिका रचनाकर्म आर्थिक कारणों से बंद हुई। ऐसी पत्रिकाओं का बंद होना हिन्दी की क्षति है। इस पत्रिका में शोधपत्र, लेख, कविता, साक्षात्कार आदि का समावेश होता था। यह एक स्तरीय पत्रिका थी। डॉ. रामगोपाल सिंह द्वारा प्रकाशित-संपादित 'अनुवाद भारती' और 'शोध भारती' क्रमशः अनुवाद और शोध की दृष्टि से महत्वपूर्ण

पत्रिकाएँ हैं। इसके लेख स्तरीय होते हैं। इसके अलावा भी कई हिन्दी पत्रिकाएँ अपना योगदान दे रही हैं, जिनकी चर्चा यहाँ संभव नहीं हो पाई है।

आधार ग्रंथ एवं पत्रिकाएँ :

1. आधुनिक हिन्दी साहित्य गुजरात, डॉ. रामकुमार गुप्त अभिनंदन ग्रंथ, हिन्दी साहित्य परिषद, अहमदाबाद.
संस्करण-1995
2. गुजरात का समकालीन हिन्दी साहित्य (आचार्य रघुनाथ भट्ट अभिनंदन ग्रंथ), हिन्दी साहित्य परिषद, अहमदाबाद.
संस्करण-2003
-बातचीत-चर्चा
3. गुर्जर राष्ट्रवीणा, संपादक
4. साहित्य वीथिका, संपादक
5. नूतन भाषा सेतु, संपादक
6. साहित्य परिवार, संपादक

“वडोदरा जिले के ऐतिहासिक और दार्शनिक स्थल”

11

श्रीमती बबीता चौबे

(पीएच.डी. विद्यार्थी) (विषय : इतिहास)

सामाजिक विज्ञान विद्याशाखा,
इतिहास एवं संस्कृति विभाग, महादेव देसाई समाजसेवा संकुल,
गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद ।

◆ संक्षेप

इस शोध पत्र में मैंने वडोदरा के ऐतिहासिक और दर्शनीय स्थलों की चर्चा की है । वडोदरा जिला विश्वामित्र नदी के किनारे स्थित है । वडोदरा शहर ऐतिहासिक और संस्कृति की धरोहर है । वडोदरा का इतिहास अनूठा है । वडोदरा संस्कार नगरी के नाम से प्रसिद्ध है । वडोदरा में अनेको ऐतिहासिक और दर्शनीय स्थल हैं । वडोदरा का इतिहास 2200 वर्षों से भी अधिक पुराना है । इसके सभी स्थान का एक इतिहास है ।

शब्द कुंजी

वडोदरा, महल, संग्रहालय, मंदिर, बगीचा, गायकवाड़ वंश एवं ऐतिहासिक स्थल ।

◆ प्रस्तावना

विश्वामित्र नदी के किनारे 2200 वर्ष पहले अनको टका के अस्तित्व की शुरुआत हुई, जो आगे चलकर वडोदरा के नाम से विकसित हुआ । वडोदरा के कई पुराने नाम थे, जैसे चंदन वटी, बीरावती, वडप्रदक, बडौदा । इसका आधुनिक नाम वडोदरा सन् 1974 में अस्तित्व में आया ।

पश्चिमी भारत के गुजरात राज्य में वडोदरा अपने ऐतिहासिक और दर्शनीय स्थलों के लिए जाना जाता है । यहाँ लक्ष्मी विलास पैलेस, तम्बेकर वाडा, कीर्ति मंदिर, मकरपुरा महल, ईएमई मंदिर, सयाजीबाग, बडौदा संग्रहालय और पिक्चर दीर्घा इत्यादि संस्कृति, ऐतिहासिक और दर्शनीय स्थल हैं । वडोदरा गायकवाड़ वंश की राजधानी भी थी । स्वतंत्रता के समय बडौदा को बॉम्बे प्रेसीडेंसी का भा बनाया गया और 1 मई 1960 से गुजरात राज्य की स्थापना से वडोदरा को गुजरात राज्य में शामिल किया गया ।

◆ लक्ष्मीविलास पेलेस

लक्ष्मीविलास पेलेस वडोदरा के खूबसूरत महलों में से एक है। इसकी स्थापना सर सयाजीराव गायकवाड़ ने अपनी पत्नी के लिए करवायी थी। इसका स्थापना वर्ष सन् 1890 है तथा इस की लागत 180000 है। प्रारंभ में ये सरकारी इमारत थी जिसे सरकार वाडा के रूप में पहचाना जाता था। इसके स्थापत्य में इंडो सर सैनिक शैली का प्रयोग किया गया है। ये आकार में बंकिधम पेलेस से चार गुना बड़ा है। यह शाही परिवार का निवास स्थान है। इसमें खूबसूरत बगीचा है। यह महल 500 एकड़ से ज्यादा क्षेत्र में फैला है।

◆ मकरपुरा महल

मकरपुरा महल की स्थापना गायकवाड़ शासक खण्डेराव ने सन् 1870 में करवाई थी। यह महल इटाली शैली में निर्मित है। इस महल का नवीनीकरण महाराजा सयाजीराव गायकवाड़ ने करवाया। महल में वर्तमान में एक ट्रेनिंग स्कूल है। इस महल में एक 130 एकड़ का बगीचा है, जिसे रॉयल बॉटनिकल गार्डन, केव के वास्तुकार द्वारा डिज़ाइन किया गया है। यह बगीचा जापानी शैली में निर्मित है। यह महल तीन मंजिला है। इस महल की स्थापना शिकार करने के लिए की गई थी। महल में 100 से अधिक कमरे हैं। बगीचे में इटाली शैली के हाथी दाँत के फव्वारे हैं। इस महल का एक हिस्सा नष्ट हो गया है।

◆ सयाजीबाग (कमाटीबाग)

सयाजीबाग की स्थापना सयाजीराव गायकवाड़ ने की थी। यह करीब 113 एकड़ में फैला है। इसकी स्थापना सन् 1879 में करने में आयी थी। इस बगीचे में प्राणी संग्रहालय, सरदार पटेल प्लेटोनियम, स्वास्थ्य मुजियम, खिलौना ट्रेन इत्यादि हैं। इस में फूलों से निर्मित एक बड़ी सी घड़ी है। यहाँ बहुत संख्या में लोग आते हैं।

◆ ईएमई मंदिर

ईएमई मंदिर को दक्षिणा मूर्ति मंदिर भी कहते हैं। यह वडोदरा में भारतीय सेना द्वारा संचलित एक शिव मंदिर है। इस मंदिर की स्थापना सन् 1966 में की गई थी। इस मंदिर में विभिन्न धर्मों के चिन्ह देखने को मिलते हैं, जैसे हिन्दू, मुसलिम, ईसाई, बौद्ध, जैन, पारसी इसकी वास्तुकला में आधुनिक तत्वों को शामिल किया गया है।

◆ बडौदा संग्रहालय और पिकचर गैलरी

वडोदरा संग्रहालय और पिक्चर गैलरी की स्थापना सन् 1894 में की गई थी । इसके स्थापत्यकार मेजर मंट और आर. एफ. चिशोल्म है । इस में इंडो सर सैनिक स्थापत्य का प्रयोग किया गया है । ये संग्रहालय विक्टोरिया और एल्बर्ट म्यूजियम एवं लंदन के साइन्स म्यूजियम की तर्ज पर निर्मित किया गया है । इस में 1908 में एक पिक्चर गैलरी जोड़ी गई थी, जो 1914 में पूरी हुई । परन्तु प्रथम विश्वयुद्ध की वजह से इसे आम जनता के लिए 1921 तक नहीं खोला गया ।

◆ कीर्ति मंदिर

कीर्ति मंदिर की स्थापना सयाजीराव गायकवाड़ ने अपने पूर्वजों की स्मृति को संजोये रखने के लिए की गई थी । इस मंदिर के शिखर पर भारत का अविभाजित मानचित्र और सूर्य, चंद्र एवं पृथ्वी की रचना है । इस मंदिर की स्थापना सयाजीराव गायकवाड़ ने अपने रजत जयंती समारोह के समय सन् 1936 में की थी । ये मंदिर अंग्रेजी के अक्षर 'E' के आकार का है ।

◆ न्याय मंदिर

न्याय मंदिर की स्थापना सर सयाजीराव गायकवाड़ ने सन् 1896 में करवाई थी । इस मंदिर के वास्तुकार राबर्ट चिशोल्म थे । ये मंदिर चार एकड़ में फैला है, तथा इस मंदिर में एक बड़ा सा हॉल है जिसमें सयाजीराव गायकवाड़ की पत्नी चिमनाबाई की मूर्ति स्थापित है । इस मंदिर में इटालियन संगमरमर का उपयोग किया गया है । पूर्व में यहाँ वडोदरा का जिला न्यायालय भी था ।

◆ सूरसागर तालाब

सूरसागर तालाब वडोदरा का एक मुख्य तालाब है । इसमें भगवान शिव की विशालकाय 120 फूट की मूर्ति है । इस तालाब के चारों ओर से सीढ़ियाँ बनी हैं । यह तालाब वर्ष भर पानी से भरा रहता है ।

◆ कोठी

कोठी बिल्डिंग की स्थापना स्काटिश शैली में रावपुरा में करने में आयी है । कोठी बिल्डिंग की स्थापना के पीछे बलमोरत से प्रेरित है । कोठी में बडौदा स्टेट के महाराजा और दीवान इस 40 कमरे की इमारत में बैठते थे । इस में धारा सभा हॉल और रॉयल चैम्बर है । इस इमारत का पुर्नः जीर्णोद्धार 12 वर्ष पहले किया गया है ।

◆ तम्बेकर वाडा

वडोदरा के रावपुरा क्षेत्र में तम्बेकर वाडा स्थित है। इसका निर्माण सन् 1874 में बडौदा के दीवान बाहुसाहब तम्बेकर ने करवाया। यह एक तीन मंजिला इमारत है। यह एक विशिष्ट मराठा शैली में निर्मित हवेली है। इस पुरानी इमारत की दीवारों, दरवाजों और छतों को भितीचित्रों के सर्वोत्तम नमूनों के द्वारा सजाया गया है।

◆ श्री नरसिंहजी मंदिर

श्री नरसिंहजी का मंदिर वडोदरा में मदन मोहनजी की पोल के पास स्थित हैं। इस हवेली में स्थापित नरसिंहजी की मूर्ति 275 वर्ष पुरानी है। इस मंदिर की स्थापना के बाद पोल का नाम बदलकर नरसिंहजी की पोल रखा गया है। गायकवाड़ शासकों और उनके परिवार की इस मंदिर में अट्टश्रद्धा है। नरसिंहजी के मंदिर में मुख्य मूर्ति सालिग्राम की है। इस मंदिर में देव-दीवाली के अवसर पर नरसिंहजी और तुलसी का विवाह सम्पन्न होता है। ये मंदिर हवेली शैली की रचना है।

◆ फतेहसिंह संग्रहालय

फतेहसिंह संग्रहालय वडोदरा के प्रसिद्ध संग्रहालय में से एक है। इस संग्रहालय में भारतीय और यूरोपीय कलाकारों की पेंटिंग है। जिस में राजा रवि वर्मा की पेंटिंग है। जिस में रॉयल परिवार के सदस्यों और हिंदू पौराणिक कथाओं के चित्रों का संग्रह सम्मिलित है। जिस के लिए राजा रवि वर्मा प्रसिद्ध थे। इस संग्रहालय में संगमरमर और कांस्य से निर्मित मूर्तियों का संग्रह है। यह संग्रहालय लक्ष्मी विलास महल के अन्तर्गत स्थित है। इस संग्रहालय में सयाजीराव गायकवाड़ तृतीया की भारत यात्रा के दौरान एकत्रित किए गये कला के नमूनों का संग्रह है। इस संग्रहालय में इटली के कलाकार के लिम्सी के कामों का संग्रह भी है।

◆ उपसंहार

वडोदरा जिले का सांस्कृतिक और ऐतिहासिक महत्व है। इस जिले में महल, मंदिर, बाग-बगीचे, संग्रहालय इत्यादि है। वडोदरा की स्थापत्यकला अनूठी है। गायकवाड़ वंश के समय में खासकर सयाजीराव गायकवाड़ के समय में कई इमारतों का निर्माण हुआ है। महाराजा सयाजीराव गायकवाड़ ने विदेशों से स्थापत्यकारों को बुलाकर वडोदरा में अनेकों इमारतों का निर्माण करवाया और वडोदरा को एक नई पहचान दी। वडोदरा का स्थापत्य अनूठा है। यहाँ कई ऐतिहासिक धरोहर हैं, जिन्हें संरक्षण की जरूरत है।

◆ संदर्भ सूची

- 1.वडोदरा एक अध्ययन, रमनलाल नगारजी मेहता ।
- 2.Baroda Know your Root – Times of India, 1st Edition, 2012.
- 3.वडोदरा संग्रहालय और चित्रालय की एक झलक ।

भारतीयानां आहारनियमाः - निषेधाः च

12

Dr.N.SHASHIDHAR
Department of Sanskrit
Osmania University
Hyderabad,
Telangana.

उपोद्घातः -

सभ्यसमाजे विदुषाम् इव स्वास्थ्ययुक्ताः मनुष्याः अत्यावश्यकाः । यदि समाजे रोगग्रस्ताः अधिकाः भवन्ति तर्हि समाजप्रगतिः विनश्यति। अतः स्वास्थ्यार्थम् आहाराभ्यासाः अतीव प्राधान्याः। भोज्यपदार्थेषु, पेयद्रव्येषु एव मनुष्याणां स्वास्थ्यम् आधारितं भवति। पौष्टिकाहारेण मनुष्यः नीरोगी भवति। गरुडपुराणकाले आहाराभ्यासः, आहारपदार्थानां शुद्धत्वं, खादनार्थं योग्याः आहारापदार्थाः तत् परिमाणम् इत्यादयः विषयाः गरुडपुराणकाले प्रजानां सुविदिताः आसन्। विविधवर्णानां खाद्ययोग्याः, निषिद्धाः च आहारपदार्थाः गरुडपुराणे प्रोक्ताः गरुडपुराणं आहारपदार्थान् अधिककालं कथं स्थापयेत् इति च बोधयति। निषिद्धाहारापदार्थखादनदोषनिवारणार्थं कर्तव्यानि प्रायश्चित्तानि तस्मिन् काले समाजे व्याप्तौ आसन्। आहाराभ्यासेषु एव मनुष्यस्य गुणः आधिरितो भवति।

विवरणम् -

सात्विकाहारपादार्थखादनेन सत्वगुणः वर्धते। लशुनादि रजस्तमो गुणसम्बद्धाहारपादार्थखादनेन रजस्तमौ गुणौ वर्धते। एतौ गुणौ मानवस्य पतनस्य क्रामक्रोधानाम्, रोगाणां च उत्प्रेरकौ भवतः। तस्मिन् काले समाजे खाद्याहारपदार्थानाम्, निषिद्धपदार्थानां च सूचिका व्याप्तौ आसीत्। गरुडपुराणं अखाद्याहारपादार्थखादनेन जायमानं नष्टं सम्यक् बोधितम्। गरुडपुराणकाले मांसाहारं तत् प्रियत्वं च विद्यामानेऽपि शाकाहारस्य श्रेष्ठत्वं विद्यते स्म। तस्मिन् काले अन्नदानस्य प्राधान्यं गरुडपुराणे सम्यक् बोधितम्।

विशेषभोजनपद्धतयः, भोजनाभ्यासाश्च तस्मिन् काले आसन्। अनेन स्वास्थ्यवृद्धिः जायते स्म। आहारपदार्थान् अधिककालं स्थापयितुं विविधपद्धतयोऽपि व्याप्तौ आसन्। तस्मिन् काले शुचैः, शुभ्रतायाश्च अधिकं प्राधान्यं जनाः ददति स्म। कान् आहारपदार्थान् कदा भुञ्जीत, कथं भुञ्जीत इत्यादिनियमान् तस्मिन् काले जनाः आचरन्ति स्म।

औषधानि(वनस्पतयः),फलानि, कन्दमूलानि च भगवतः रोमेभ्यः जातानि। अतः तानि सात्विकगुणं प्रेरयन्ति।¹

कन्दमूलानि प्रधानतया वानप्रस्थाः आहाररूपेण उपयुज्यन्ते स्म। तानि सात्विकाहारपदार्थाः। अतः वानप्रस्थाः एतत्खादनेन सात्विकगुणं प्राप्नुवन्ति। अत एव वानप्रस्थेभ्यः कन्दमूलानि खाद्याहारपदार्थरूपेण निर्दिष्टानि। विद्यार्थिनां कृते मधु, मांसः, नवनीतरहितक्षीरं, क्षीरसंबद्धपदार्थाश्च निषिद्धाः। यतः एते पदार्थाः तन्द्रां, रजोगुणं च प्रेरयन्ति।²

भोजनविधिषु प्रथमतः देवताभ्यः, अतिथिभ्यश्च असमर्प्य अकृत्वा न खादेत्। विशिष्टतया तिलतण्डुलमिश्रमपदार्थान्, यवसंबद्धाहारपदार्थान्, क्षीरान्नं, अपूपान्, पूरिकाश्च तेभ्यः अनिवेद्य गृहस्थः न खादेत् इति नियमः तस्मिन् काले आसीत्। अनेन आहारपदार्थान् दत्त्वा अतिथिं पूजयेत् इति ज्ञायते।

शूद्रैः पक्वाः आहारपदार्थाः (अन्नेन सह) विधिरूपेण निषिद्धाः। किन्तु ब्राह्मणानां दासैः, कुलपरंपरानुगतगोपकैः, कुलमित्रैः, शूद्रेण, नापि च मनोवाक्कायैः परिशुद्धैः शूद्रैः पक्वान् आहारपदार्थान् स्वीकर्तुं शक्यते इति गरुडपुराणं वदति।³

अन्नं कृत्वा अग्निहोत्राय पञ्चप्रणाहुतीः दत्त्वा अन्ननिन्दां न कुर्वन् प्रेम्णा तस्मिन् काले खादन्ति स्म। स्ववासिनी(पित्रुगृहेनिवसती विवाहिता स्त्री), वृद्धाः, अन्तर्वर्तिनी, व्याधिग्रस्तः, कन्या, अतिथयः, भृत्याः - एतेभ्यः अन्नं दत्वा अनन्तरं अवशिष्टमन्नं गृहस्थः, तस्य पत्नी च खादेत् इति नियमः तस्मिन् काले आसीत्। भोजनस्य आद्यन्तयोः विधिना आपोशनम् आचमनं च तस्मिन् काले कुर्वन्ति स्म। खाद्यं शरीरसहनयोग्यं, हितकरं, सम्यक् पक्वं च भवेत्। तदन्नं मितपरिमाणेन खादेत् इति पद्धतिः तस्मिन् काले आसीत्। स्वास्थ्याय जिह्वाचापल्यं न भवेत् इति ज्ञायते।⁴

भोजनसमये सर्वदा परिशुभ्रताम् आचरेत्। नोचेत् कृमिधूलिकारणेन आहारपदार्थाः दूषिताः भूत्वा रोगकारकाः भवन्ति। अतः आहारपदार्थान् जागरूकतया आच्छादितान् कुर्यात्। अतिथीनामनन्तरं ये खादन्ति, ब्रह्मचारिणां (विद्यार्थिनां) सन्यासिनश्च आदरपूर्वकं ये भिक्षां ददति ते उत्तमाः। अतिथयः सायंकाले वा अन्यसमये वा आगच्छन्ति चेत् तेभ्यः अवश्यं भोजनं दद्यात्। अन्नं शुष्कमांसं च क्षीरेण साकं न खादेत्। तस्मिन् काले भार्या-मित्र-प्रियजनैः सह मिलित्वा भोजनं कुर्वन्ति स्म।⁵

यः संवत्सरत्रयं अन्नदानं करोति सः सोमरसपानार्हः भवति। यः संवत्सरम् अन्नदानं करोति सः सोमयागस्य अर्हः भवति इति सम्प्रदायः तस्मिन् काले आसीत्। अनेन गरुडपुराणम् अन्नदानस्य प्राधन्यं विवृणोति।⁶

कीटकसंयुक्तं, केशसहितम् आहारपदार्थं न भुञ्जीत। उच्छिष्टं, शुष्कं(पचनानन्तरं कालातीतेन विकृतान् आहारपदार्थान्) , शुनकस्पृष्टं, पतितरजस्वलास्पृष्टं, गोपक्षिभिः उच्छिष्टं, पादताडितं च अन्नं न भुञ्जीत।⁷

लशुनजातिपदार्थान् तस्मिन् काले न खादन्ति स्म। यतः एते पादार्थाः रजस्तमःकारकाः भवन्ति। यदि एतान् पदार्थान् खादति चान्द्रायणादिब्रतानि कुर्यात् इति नियमः तस्मिन् काले आसीत्। शास्त्रप्रोक्ताहारपदार्थानेव खादेत्, शास्त्रनिषिद्धाहारपदार्थान् त्यजेत् इति नियमः तस्मिन् काले पाल्यते स्म। किन्तु श्राद्धसमयेषु पितृदेवतानां कृते पक्वं मांसं खादति चेत् दोषो न विद्यते इति सम्प्रदायः तस्मिन् काले आसीत्। जन्तुवधं कृत्वा मांसम् अर्पयति चेत् सः मरणानन्तरं यं जन्तुं संहरति तस्य जन्तोः यावन्ति रोमाणि सन्ति तावन्ति संवत्सराणि नरकलोके जीवति। इति तस्मिन् काले मन्यते स्म।⁸

घृतनिर्मिताहारपदार्थान्, तैलनिर्मिताहारपदार्थान् च अविकारान् खादितुं शक्यते। यथाहि अपूपाः यवधान्यनिर्मिताहारपदार्थान् च बहुकालानन्तरमपि खादितुं शक्नुवन्ति।⁹

व्रतसमयेषु , पूजासमयेषु च विविधविधपक्वापक्वाहारपदार्थान् भगवते तस्मिन् काले निवेदयन्ति स्म। पक्वान्नम् अपक्वान्नं पदार्थान्, घृतान्नं, पूरिकां, अपूपान्, दधि, क्षीरान्नं, घृतं, गुडनिर्मितपदार्थं, मोदकान्, इक्षु इत्यादीन् तस्मिन् काले भगवते निवेदयन्ति स्म।¹⁰

निवेदनार्थं मधुमांसं निषिद्धः। यदि अजागरूकतया मधुमांसभक्षणं भवति तर्हि कृच्छ्रादिब्रतानि आचरेत्। भोजनसमये लज्जां परित्यज्य खादेत्।¹¹

तस्मिन् काले पाचकाः अपि उत्तमाः लभ्यन्ते स्म। ते वंशपरंपरानुगतेन पचनवृत्तिं कुर्वन्ति स्म। ते पाकशास्त्रनिपुणाः भवन्ति स्म। ते सत्यवादित्वम्, अत्यंतशुचिशुभ्रतां च आचरन्ति स्म। कार्यदक्षतया सत्यादिगुणैश्च पचन्तः पुरुषाः बहवः आसन्। स्त्रियः केवलं गृहे एव पचन्ति स्म। केवलं पुरुषाः बहिः वा अन्येषां कृते वा पचन्ति स्म।¹²

नूतनमद्यं , शुष्कमांसं, रात्रौ दधिसेवनं च तस्मिन् काले निषिद्धः आसीत्।¹³

बालेभ्यः मधुरपदार्थान् दत्त्वा वशी कुर्यात् इति तस्मिन् काले मन्यते स्म। यतः बालाः तान् पदार्थान् अधिकतया अभिलषन्ति।¹⁴

भोजनसमये कान् आहारपदार्थान् प्रथमतः भुञ्जीत , मध्यसमये कान् पादार्थान् भुञ्जीत, अन्ते कान् पादार्थान् भुञ्जीत इति पद्धतिरपि तस्मिन् काले पाल्यते स्म । प्रथमतः मधुरपदार्थान् मध्यसमये क्षार-लवण-आम्लयुक्ताहारपदार्थान् अन्ते तिक्ताहारपदार्थान्(कारवल्लं) च भुञ्जीत। भोजनान्तरं क्षीरं पिबेत्। अनेन आयुर्वृद्धिः जायते। रात्रौ शाककन्दमूलानि अधिकतया न भुञ्जीत। यतः वायुदोषो जायते। भिन्नदिवसेषु नानाविधरुचिकरभोजनं कुर्वन्ति स्म। प्रतिदिनम् एकविध रुचिकरपदार्थं न भुञ्जीत इति

तस्मिन् काले मन्यते स्म। भोजनानन्तरं मुखहस्तप्रक्षालनं, गण्डूषणं च कृत्वा ताम्बूलं सेवेत इति सम्प्रदायः आसीत्।¹⁵

पाकेषु लवणस्य प्राधान्यम् असीत्। यतः लवणेन पदार्थानां रुचिः जायते। लवणं विना पाकेषु अन्यपदार्थैः रुचिः न जायते।¹⁶

ऋतुकाले सन्तानार्थं भर्तृसङ्गमं कुर्वत्यः स्त्रियः अन्तर्वर्तिन्यः च अधिकतया मधुरपदार्थान् खादन्ति स्म। कटु-क्षार-तीक्ष्ण-अधिकोष्ण-अधिकशीतल पदार्थान् ताः त्यजन्ति स्म। यदि मधुपानाभ्यासः अस्ति तर्हि ताः स्त्रियः तेषु समयेषु मधुपानं त्यजन्ति स्म। विधवानामपि आहारपदार्थानां नियमः अधिकतया आसीत्। विधवाः प्रधानतया मधुमांसपदार्थान् परित्यजेयुः इति नियमः आसीत्। यतः ते पदार्थाः कामगुणं प्रेरयन्ति।¹⁷

उपसंहारः -

एवं पुरातनकाले आहारपदार्थाभ्यासाः श्रेष्ठाः आसन्। समुचिताहार पदार्थाभ्यासैः समाजस्य स्वास्थ्यम् उत्तमम् आसीत्। अतः जनाः तस्मिन् काले निषिद्धाहारपदार्थान् न खादन्ति स्म। तदा तस्मिन् समाजे अराचकानि, अत्याचाराः, इत्यादयः नासन्। किन्तु आधुनिककाले समुचिताहारपदार्थनियमं जनैः न पाल्यते। भोजनपद्धतिः आधुनिकजनाः न जानन्ति। केचन ज्ञात्वापि नवीननागरिकतायाः प्रभावेण भोजनपद्धतिः न पालयन्ति। निषिद्धाहारपदार्थखादनं, पेयसेवनं च नवीननागरिकता इति आधुनिकजनाः मन्यन्ते। विशिष्टतया युवतीयुवकाः तादृशनागरिकतायाः दासाः भवन्ति। सर्वकाराः अपि एतादृशनागरिकतामेव प्रेरयन्ति। अनेन सर्वकारस्य धनलाभोऽपि अधिकतया भवति। अतः आधुनिकसमाजपरिस्थितिः व्यत्यस्ता भवति। अराजकता, अत्याचाराः, चौर्यम्, इत्यादि पीडाः अधुना अधिकाः भवन्ति। एतन्निवारणार्थं सर्वे जनाः अधुनातनकाले समुचिताहारपदार्थाभ्यासान् अवलम्बेरन्। तदर्थं यत्नं कुर्युः।

सूचिकाः -

1) ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जजिरे॥ गरुड.पु1/अ4/श्लो32

2) मधु मांसं तथा स्विन्नमित्यादि परिवर्जयेत्॥ अ94/श्लो19

3) शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थसीरिणः।

भोज्यान्नो नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभृतम्॥ तत्रैव/अ96/श्लो66-67

4) स्वाध्यायमन्वहं कुर्यान्न पचेच्चान्नमात्मने।

बालस्ववासिनी वृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः॥

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम्।

- प्राणाग्निहोत्र विधिनाशनीयादन्नमकुत्सयन्॥
मितं विपाकं च हितं भक्ष्यं बालादिपूर्वकम्।
आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्चैव भुज्यते॥ तत्रैव/अ96/श्लो15-17
- 5) अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना।
अतिथिभ्यस्तु वर्णेभ्यो देयं शक्त्याऽनुपूर्वशः॥
अप्रणोदयोऽतिथिः सायमपि नात्र विचारणा॥ तत्रैव/अ96/श्लो18
शुष्कं मांसं पयोनिर्त्यं भार्यामित्रैः सहैव तु। तत्रैव/अ114/श्लो34
- 6) त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स सोमं पातुमर्हति।
स्यादन्नं वार्षिकं यस्य कुर्यात्प्राक् सौमिकीं क्रियाम्॥ तत्रैव/अ96/श्लो30
- 7) भक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितो क्षितम्।
उदक्यास्पृष्टसंघुष्टमपर्याप्तं च वर्जयेत्॥
गोघ्रातं शुनकोच्छिष्टं पादस्पृष्टः च कामतः॥ ग.पु1/अ96/श्लो65
- 8) पलाण्डुलशुनादीनि जग्द्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्।
श्राद्धे देवान्पितृन्प्राच्यं खादन्मांसं न दोषभाक्॥ तत्रैव/अ96/श्लो72
वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमतः।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्॥ तत्रैव/अ96/श्लो73
- 9) अस्नेहा अपि गोधूमवयगोरसविक्रयाः। तत्रैव/अ96/श्लो68
- 10) दधि पायसमन्नं च गुडपिष्टं समोदकम्।
एतान्सर्वानुपाहत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः।
अम्बिकामुपतिष्ठेच्च दध्यादध्वं कृताञ्जलिः॥ तत्रैव/अ100/श्लो13
- 11) मधुमांसाशने कार्यं कृच्छ्रं शेषव्रतानि च। तत्रैव/अ105/श्लो38
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्। तत्रैव/अ110/श्लो25
- 12) पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः।
शुचिश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते॥ तत्रैव/अ112/श्लो10
- 13) नवं मद्यं शुष्कं मांसं .. रात्रौ दधि... परिवर्जयेत्। तत्रैव/अ114/श्लो25
- 14) मिष्टेन बालं .. सुसंग्रहेण। तत्रैव/अ114/श्लो18
- 15) पूर्वं मधुरमशनीयाल्लवणाम्लौ च मध्यतः।
कटु तिक्तकषायांश्च पयश्चैव तथान्ततः॥
शाकं च रात्रौ भूयिष्ठमत्यन्तं च विवर्जयेत्।
न चैकरससेवायां प्रसज्जेत कदाचन ॥ तत्रैव/अ213/श्लो149-150
अपां द्वादशगण्डूषैः कुर्वीत मुखशोधनम्। ग.पु1/अ213/श्लो53
हस्तेन परिमार्ज्याथ कुर्यात्ताम्बूलभक्षणम्। तत्रैव/अ213/श्लो158

16) लवणं तद्रसं दिव्यं सर्वकामप्रदं नृणाम्।

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कटा लवणं विना॥ ग.पु2/अ2/श्लो31

17) प्रायशः सम्भवत्यत्र गर्भस्त्वष्टाहमध्यतः।

पञ्चमेऽहनि नारीणां कार्यं माधुर्यभोजनम्॥

कटुक्षारञ्च तीक्ष्णञ्च त्याज्यमुष्णञ्च दूरतः।

तत्क्षेत्रमोषधिपात्रं बीजञ्चाप्यमृतायितम्॥

तस्याश्चैवातपो वर्ज्यं शीतलं केवलं चरेत्॥ तत्रैव/अ32/श्लो15-17

उपयुक्तग्रन्थसूची :-

- 1) Garuda puranam- M.N.Dutt - New Bharateeya book corporation- New Delhi-1980
- 2) गरुडपुराण - गीता प्रेस- गोरखपूर-2010
- 3) पुराणविमर्श- आचार्य बलदेव उपाध्याय- चौखम्बा विद्याभवन - वारणासी-1970
- 4) श्रीमन्महर्षि वेदव्यासप्रणीत महाभारत- गीताप्रेस, गोरखपूर
- 5) संस्कृतसाहित्येतिहासः-आचार्य रामचन्द्रमिश्र- चौकाम्बा संस्कृत संस्थान् - वारणासी-2003
- 6) Food and drinks in ancient India-Rajendra Mitra- cosmo publishers-New Delhi- 2006

कौटिलीय अर्थशास्त्र की वर्तमान में उपादयता

डॉ. मंजुला जे. वीरडिया

एसोसिएट प्रोफेसर, संस्कृत विभागाध्यक्षा

आर्ट्स एवं कोमर्स कोलेज

नरोडा, अहमदाबाद, गुजरात

ABSTRACT

महामदन्त के नौ पुत्रों के सौ वर्ष वाले नन्दवंश के शासन का विनाश एवं मौर्य वंश की प्रतिष्ठा के संस्थापक कौटिल्य का 'अर्थशास्त्र' विश्व के राजशास्त्रीय ग्रन्थों में महत्त्वपूर्ण है। यह यथार्थपरक एवं व्यवहारिक ग्रन्थ है। इस ग्रन्थ में कुल 15 अधिकरण, 180 प्रकरण, 150 अध्याय एवं 6000 श्लोक हैं। यह एक व्यक्ति द्वारा रचित ग्रन्थ है, अतः इसमें अनुक्रम एवं व्यवस्था परिलक्षित होती है। इस ग्रन्थ में लिखा है – 'सब शास्त्रों का अनुशीलन करके तथा प्रयोग द्वारा कौटिल्य ने नरेन्द्र (चन्द्रगुप्त मौर्य) के लिए शासन की यह विधि बतायी है।' सलोटेरे के मत अनुसार, प्राचीन भारत की राजनीतिक विचारधाराओं में सबसे ध्यान देने योग्य विचारधारा कौटिल्य की है।¹ इसे धर्मशास्त्र, कानून की पुस्तक तथा शासन-कला का विज्ञान भी कहा गया है। प्रस्तुत शोधपत्र में कौटिलीय अर्थशास्त्र की वर्तमान में उपादयता विषय पर विचार विमर्श किया गया ।।

1. Ancient Indian Political Thought and Institution- B.A. Saletore , Page No. 50

आचार्य कौटिल्य वर्तमान वैश्विकपरिवेश में और अधिक प्रासंगिक हैं जिसकी पुष्टि ग्रन्थ के प्रारम्भ में लिखे इस उद्धरण से होती है – पृथिव्या लाभे पलने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्।²

कौटिल्य के काल में एक विशाल साम्राज्य का निर्माण ही होने के कारण शासन मुख्यतया सम्राट तथा मन्त्रिपरिषद् के द्वारा संचालित होता था। मौर्य साम्राज्य पाँच विशाल चक्रों में विभाजित था। 1. उत्तरापथ, 2. पश्चिम चक्र, 3. दक्षिणापथ, 4. कलिंग, 5. मध्यप्रदेश। इन प्रान्तों का शासन राजकुलीन व्यक्तियों द्वारा अनेक महामात्यों की सहायता से हुआ करता था।

राज्य की उत्पत्ति के सम्बन्ध में कौटिल्य ने सामाजिक अनुबन्धवाद के सिद्धान्त को माना है। कौटिल्य ने एक स्थान पर कहा है कि राज्य से पूर्व समाज में मत्स्य-न्याय का प्रभाव था। शक्तिशाली लोग कमजोर लोगों का शोषण ठीक उस प्रकार करते थे जिस प्रकार बड़ी मछली छोटी को निगल जाती है। इस अवस्था से तंग आकर लोगों ने विवस्वान के पुत्र मनु को अपना राजा मान लिया। उस का आधार एक समझौता रहा जिसके अनुसार प्रजा राजा को कर देनी लगी। करों के बदले मनु पर प्रजा के योग-क्षेम की समुचित व्यवस्था का दायित्व आया। इस संक्षिप्त उल्लेख के अतिरिक्त, राज्य की उत्पत्ति के संदर्भ में कौटिल्य ने कुछ नहीं लिखा।

कौटिल्य ने राज्य का सप्तांग सिद्धान्त प्रस्तुत किया है- स्वामी, अमात्य, राज्य (जनपद), दुर्ग, कोष दण्ड तथा मित्र। राज्य के सुसंचालन के लिये राज्य के सप्ताङ्गनिर्धारण में कोई त्रुटि न होनी चाहिए। अर्थात् स्वामी, अमात्य, राज्य (जनपद), दुर्ग, कोष दण्ड तथा मित्र सब यथाशक्ति सुदृढ होना चाहिए। जिसमें सम्राट या राजा शासन – सत्ता का केन्द्र तथा सप्ताङ्गों में सर्वश्रेष्ठ था। कौटिल्य के अनुसार, राज्य में कूटस्थानीय (केन्द्रभूत) राजा ही है। वही मंत्री, पुरोहित, विविध अध्यक्षों व अमात्यों की नियुक्ति करता है। कोश, सेना, दुर्ग उसी के अधीन होता है। जैसे

कृत महामात्यापसर्पः पौरजानपदानपसर्पयेत्। (अ.शा. 1-8-12)

अतएव राजा के रूप में एक आदर्श व्यक्तिकी कल्पना की गई है, उसे शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक दृष्टि से अत्यन्त उन्नत होने का विचार प्रगट किया गया जो विद्वान राजा प्राणिमात्र की हितकामना में लगा रहता है। तथा प्रजा के शासन तथा शिक्षण में तत्पर रहता है वह चिरकाल तक पृथ्वी का निर्बाध शासन करता है। जैसे

2. गैरोला, वाचस्पति, कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्, अधिकरण 15, प्रकरण-180, पृ. 765, चौखम्बा विद्याभवन, वागाणसी-221001

विद्याविनीतो राजा हि प्रजानां विनये रतः।

अनन्यां पृथिवी भुङ्क्ते सर्वभूतहिते रतः॥ (अ.शा. 1-2-4)

कौटिल्य के अनुसार राजा का प्रथम कर्तव्य प्रजा को प्रसन्न रखना है। राजा का अपना कोई हित या सुख अथवा अभीष्ट नहीं होना चाहिए। वह तो प्रजा की सुख सुविधाओं एवं प्रजा के अभीष्टों की व्यवस्था करने वाले एक व्यवस्थापक मात्र है। राजा के सदाचरण को विशुद्ध बनाये रखने के लिए राजा जितेन्द्रिय होना चाहिए।

राजकार्य सहायता के बिना सिद्ध नहीं हो सकता। एक पहिए की गाड़ी की भाँति राजकाज भी बिना सहायता – सहयोग से नहीं चलाया जा सकता है। जैसे

सहायसाध्यं राज्यत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।

कुर्वीत सचिवास्तस्यातेषां च शृणुयान्मतम् ॥ (अ.शा. 1-3-6)

इसलिए राजा को चाहिए कि वह सुयोग्य अमात्यों की नियुक्ति करे तथा उनके परामर्शों को हृदयंगम करें। राजा का कर्तव्य है कि वह विद्या, बुद्धि, साहस, गुण, दोष, देश, काल तथा पात्र का विचार करके ही अमात्यों की नियुक्ति करे। (अ.शा.1-3-7)

परिषद् में मात्र ऐसे व्यक्ति की नियुक्त किये जाये जो सर्वोपधाशुद्ध हो, अर्थात् सब प्रकार के दोषों निर्बलताओं से रहित हों। परिषद् के अमात्य राजा की शासन में सहायता तो करते ही थे साथ ही पुरोहित का पद भी शासन में अत्यधिक महत्त्वपूर्ण था। कौटिल्य के अनुसार पुरोहित को उच्चकुलोत्पन्न, शील-गुणसम्पन्न, वेद-वेदाङ्गों का ज्ञाता, ज्योतिषशास्त्र, दण्डनीति में पारङ्गत होना चाहिए। इस प्रकार ब्राह्मण पुरोहित से संवर्धित, सर्वगुण सम्पन्न योग्य मंत्रियों के परामर्श से अभिरक्षित तथा शास्त्रोक्त अनुष्ठानों का आचारण करने वाला राजकुल युद्ध के बिना भी अजेय एवं अलभ्य वस्तुओं को सहज में ही स्वायत्त कर लेता है।

इसके अतिरिक्त शासन-सत्ता के अन्य महत्त्व पूर्ण पद निम्नलिखित थे – समाहर्ता, सन्निधाता, सेनापति, युवराज, प्रदेष्टा, नायक, व्यावहारिक, कर्मन्तिक, दण्डपाल, दुर्गपाल आदि।

मंत्रिपरिषद् की अत्यधिक अनिवार्यता घोषित करते हुए इसके अधिकारों तथा कर्तव्यों को स्पष्ट करते हुए कौटिल्यने विस्तृत वर्णन दिया है। राजा एवं मंत्री के पारस्परिक सम्बन्ध तथा राज्य के लिए उनकी क्या आवश्यकता है, उसका उल्लेख करते हुए कौटिल्य ने लिखा है कि राजा और मंत्री साम्राज्य रूपी शकट के दो पहिये हैं, जिसके बिना यह राज्य शकट आगे नहीं बढ़ सकता है। (अ.शा. 1-3-6) राजा के पश्चात् शासन का गुरु – उत्तरदायित्व इसके कन्धों पर था। इसके सदस्यों की संख्या के विषय में कौटिल्य के मत के अनुसार जैसी आवश्यकता हो उतने मंत्री होने चाहिए। जैसे

दूतमुखा वै राजानस्त्वं चान्ये च। (1-11-15)

राजा का मुख इसलिए कहा गया है कि अपने राष्ट्र में राजा जैसी व्यवस्था तथा जैसे नीति-नियम निर्धारित करता है। परराष्ट्र में राजा का वही कार्य राजदूत करता है। परराष्ट्र सम्बन्धी कार्यों में वह राजा का प्रतिनिधि माना जाता है। कौटिल्य ने दूतों की तीन श्रेणियाँ बताई हैं- 1 निःसृष्टार्थ, 2 परिमितार्थ, 3 शासनहर। (1-11-15) प्रथम श्रेणी के दूतों का मुख्य कार्य अपने राजा के लिये सन्देश ले जाना और ले आना था। द्वितीय श्रेणी के परिमितार्थ दूतों के लिये अमात्यों की तीन चौथाई योग्यता निर्धारित की गई है। तृतीय शासनहर दूतों का एक मात्र कार्य संदेशों का आदान- प्रदान था।

कौटिल्य की अर्थनीति में गुप्तचरों का स्थान बहुत ऊँचा है। गुप्तचरों की आवश्यकता राजनीति के क्षेत्र में इसलिए आवश्यक हुई जिससे शासक प्रजा के कष्टों, क्लेशों तथा पीड़ाओं का पता लगा सके। इस उद्देश्य से कौटिल्य ने कार्य-भेद से गुप्तचरों के नौ विभाग किये हैं, जिनके नाम हैं – कापचिक, उदास्थिति, गृहपतिक, वैदेहक, तापस, सत्री, तीक्ष्ण, रसद, भिक्षुकी। जैसे

उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गो गुढपुरुषानुत्पादयेत् कापटिकोदास्थितगृहपति वैदेहकताप - सव्यंजनान् सन्तितीक्ष्णरसद भिक्षुकीश्च। (अ.शा. 1-6-10)

प्रशासन की कोई विधि प्रक्रिया तभी सफलीभूत हो सकती है जब न्याय-शासन के द्वारा व्यक्तियों के पारस्परिक सम्बन्ध को अन्वयपूर्ण बनाकर सामाजिक व्यवस्था बनी रहे। अतः कौटिल्य ने न्याय- व्यवस्थापन का भी समायानुकूल सूक्ष्मतम विवेचन ही नहीं किया, अपितु निर्माण तत्त्वों की व्याख्या भी की है। राजा प्रधान न्यायधीश था। कौटिल्य ने दो तरह के न्यायालयों का उल्लेख किया है – धर्मस्थीय न्यायालयों में व्यक्तियों के आपस के मुकदमे पेश होते थे, इसके विपरित कण्टक शोधन न्यायालय में राज्य सम्बन्धित मुकदमे उपस्थित होते थे। इसके अतिरिक्त दण्ड के विविध सिद्धान्त, अर्थदण्ड, कामदण्ड तथा बंधनगृह दण्ड आदि दण्ड के प्रकारों का विवेचन मिलता है।

इसके अतिरिक्त कौटिल्य ने अपने अर्थशास्त्र में परराष्ट्रनीति, षाड्गुण्यनीति, (अधकरण -7) सन्धि के असंख्य भेद- प्रभेद, मंडलसिद्धान्त का व्यवहारिक विवेचन आदि प्रस्तुत किया है। विग्रह अर्थात् युद्ध नियमों का भी सम्यक् निरूपण अर्थशास्त्र में है। इसमें धर्मयुद्ध तथा कूटयुद्ध के अलग अलग नियम प्रतिपादित हैं। (अधिकरण 10, प्रकरण 150-152, अ,-3)

अब यह प्रश्न उठता है कि क्या कौटिल्य के विचार की वर्तमान में उपादयता है? तो उत्तर मिलता है कि हा आज सदीयों के बाद भी उसकी उपादयता रही है क्योंकि कौटिल्य संभवतः प्रथम भारतीय चिन्तक है, जिसने राजनीति को एक स्वतंत्र शास्त्र के रूप में अध्ययन करने का प्रयास किया है। यह स्पष्ट है कि राजनीतिक चिन्तक के रूप में कौटिल्य का योगदान निश्चित रूप से बहुमूल्य है। आर्थिक और सामाजिक व्यवस्था के सम्बन्ध में प्रेषित कौटिल्य के अनेक विचार आज भी प्रस्तुत हैं।

- कौटिल्य को राज्य के हितकारी कार्यों की व्यवस्था करने के कारण लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था का प्रणेता माना जाता है उन्होंने राज्य में नैतिक, सामाजिक एवं आर्थिक सभी क्षेत्रों में प्रजा के कल्याण के लिए शासन को पूर्णतया समर्पण भव से कार्य करने की बात कही है जैसे -
- उसने राजा, अमात्य, तथा अन्य पदाधिकारियों को सच्चरित, ईमानदार, सत्यनिष्ठ तथा धर्मपरायण होने को कहा है। जो आज के भ्रष्ट राजनेता को शीख दे जाता है और सत्यनिष्ठ एवं ईमानदार बनने का पाठ शीखाता है।
- आर्थिक क्रियाकलापों पर कौटिल्य द्वारा प्रतिपादित राज्य के नियम का सिद्धान्त आज भी अस्वीकार्य नहीं है। न केवल साम्यवादी देशों में परन्तु पश्चात्य लोकतांत्रिक देशों में भी औद्योगिक क्रान्ति के पश्चात् औद्योगिक गतिविधियों में सरकारों की रुचि तथा सहभागिता बढ़ी है। आज हमारे वडाप्रधानश्री नरेन्द्र मोदीजी विविध राष्ट्रों के साथ व्यापारसन्धिकरार कर रहे हैं। अतः अन्य देशों की सहभागिता बढ़ी है। वस्तुतः राज्य के सबल अवलम्ब के बिना उद्योग की कोई बृहद् योजना कार्यरूप धारणा नहीं कर सकती।
- वास्तव में कौटिल्य एक यथार्थवादी विचारक थे। जैसा कि उन्होंने शासन व्यवस्था, सेना, युद्ध दूत-व्यवस्था, राजस्व प्रणाली आदि विषयों की विस्तृत विवेचना की है, उससे यह स्वतः सिद्ध होता है कि यह यथार्थवादी चिन्तक थे। इस दृष्टि से कौटिल्य का विचार आज महत्त्वपूर्ण है।
- कौटिल्यने राज्य की सुरक्षा को सर्वोपरि माना है। इस दृष्टि से उन्होंने पर-राष्ट्र सम्बन्धों के विवेकपूर्ण संचालन पर महत्त्व दिया है। जो आज हमारे वडाप्रधानश्री कर रहे हैं। इसके लिए कौटिल्य ने उपाय भी सझाए हैं, जैसे - दूत व्यवस्था, गप्तचर व्यवस्था आदि।
- कौटिल्य ने न्याय व न्यायपालिका एवं दण्ड - व्यवस्था पर भी महत्त्वपूर्ण विचार अभिव्यक्त किए हैं। आज यदि एस प्रणालि का पालन होता है तो राजा और मन्त्री सहीत के अपराधी को दण्ड या सजा कीई जा सकती है। वर्तमान में कौटिल्य प्ररित न्याय व्यवस्था का पालन यदि होता तो कई निर्दोष व्यक्ति सजा पाने से बच जाती और जो सही गुनेगार है वह आजके नेता या अधिकारी दण्डने पात्र बनते।
- कौटिल्य एक प्रकार से धर्म - निरपेक्ष विचारों का प्रणेता है। कौटिल्य ने राजा को यह परामर्श दिया है कि उन्हें प्रजा के धर्म में हस्तक्षेप नहीं करना चाहिए। प्रत्येक व्यक्ति को धर्म-पालन की स्वतन्त्रता होनी चाहिए। ये विचार उसके धर्म- निरपेक्ष राज्य का आदर्श प्रस्तुत करता है। अतः कहा जा सकता है कि इस रूप में कौटिल्य इक दूरदर्शी विचारक था।

इस दृष्टि से कौटिल्य राजनीति का प्रकाण्ड पण्डित ही नहीं वरन् भारत के महान सपूत और भारतीय इतिहास के महान नायक के रूप में हमारे सामने आता है । पाश्चात्य राजनीति में जो कार्य अरस्तू, मैकियावली और बेकन ने मिलकर किया भारत में वह अकेले कौटिल्य ने सम्पादित किया । अर्थशास्त्र प्राचीन भारतीय राजनीति का श्रेष्ठ ग्रन्थ है। अर्थशास्त्र में कौटिल्य ने एक आदर्श राज्य की रूप रेखा प्रस्तुत की है इसका आदर्श राज्य व्यावहारिक राज्य है, न कि आदर्श राज्य। वास्तव में कौटिल्य के अर्थशास्त्र में उल्लेखित सिद्धान्तों को यदि कोई राजा अपनाए तो वह एक समृद्ध, श्रेष्ठ व शक्तिशाली राज्य स्थापित करने में वर्तमान में भी सफल हो सकता है। अतः हम कहते हैं कि वर्तमान में भी कौटिल्य के अर्थशास्त्र की उपादेयता रही है।

ग्रन्थ संदर्भ

- (1) कौटिलीय अर्थशास्त्र – डॉ. गौतम पटेल, पार्श्व प्रकाशन, अहमदाबाद
- (2) गौरोला, वाचस्पति-कौटिलीय अर्थशास्त्रम् चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
- (3) भारतीय राजनीति व्यवस्था –प्रो.एस. एम.सईद, सुलभ प्रकाशन , लखनऊ, 2003

‘नारी की महत्ता’ : वैदिक एवं आधुनिक पर्यालोचन

14

रवि प्रकाश चौबे

शोध विद्यार्थी

भाषा, साहित्य एवं संस्कृति अध्ययन संस्थान

जे.एन.यू. नई दिल्ली

शोध-सार -

वैदिक भारतीय संस्कृति का मूल उत्स वैदिक संस्कृति ही है। इस संस्कृति के कालजयित्व और सनातनता का कारण है : वे उदात्त जीवनमूल्य एवं लैंगिक समानता की भावना जिसने इसे विश्ववर्णीय प्रथम संस्कृति के रूप में प्रतिष्ठित किया है। किसी भी समाज एवं संस्कृति के सर्वतोमुखी अभ्युदय में लैंगिक समानता अर्थात् पुरुष- स्त्री की समानता का अपना विशेष महत्त्व होता है। वैदिक काल के गौरवमयी सतयुगी समाज के श्रेय का आधार भी यही समानता है। वैदिक ग्रन्थों के अनुशीलन से यह स्पष्ट होता है कि तब समाज में स्वतंत्रता एवं समानता की भावना ओत- प्रोत थी, नारियों को हर स्तर पर सम्मान एवं श्रद्धा की दृष्टि से देखा जाता था। उन्हें पुरुषों के समान अवसर उपलब्ध थे एवं वे भी हर क्षेत्र में बढ़- चढ़कर हिस्सा लेती थीं।

जब पुरातन काल में नारियों की अवस्थिति इतनी उन्नत थी तो सम्प्रति उनके जीवनमूल्यों में हास कैसे उत्पन्न हो गया? वैदिक संस्कृति संरचना में नारियों की क्या भूमिका थी? अद्यकालीन नारियों की स्थिति तथा उनके बेहतर जीवन मूल्यों की पुनर्स्थापना में वैदिकी दृष्टि कितनी उपादेय होगी? सम्प्रति नारी के अस्तित्वगत समस्याओं का लेखा- जोखा तथा उनसे निजात पाने के सूत्र क्या- क्या हो सकते हैं? इन समस्त बिन्दुओं पर इस पत्र के माध्यम से विचार किया जाएगा।

मूल- शब्द – संस्कृति, नारी, वैदिक, लैंगिक भेदभाव, समानता, विवाह ।

❖ वैदिक वाङ्मय में नारियों की दशा :

वैदिक वाङ्मय में नारी को अत्यंत महत्त्वपूर्ण, गरिमामय तथा उच्च स्थान प्राप्त था। उनकी शिक्षा- दीक्षा, शील, गुण, कर्तव्य, अधिकार और सामाजिक भूमिकादि का सुन्दर निदर्शन हमें वैदिक वाङ्मय में दृष्टिगोचर

होता है। कहीं पुत्री के रूप में तो कहीं भगिनी, कहीं पत्नी तो कहीं माता के रूप में उनकी भूमिका एवं योगदान को वैदिक पृष्ठभूमि में देखा जा सकता है।

➤ उन्हें शिक्षा का अधिकार प्राप्त था। स्त्रियां संपूर्ण एकाग्रता से शिक्षा ग्रहण करती थीं तत्पश्चात् ही विवाह करतीं थीं। स्त्रियों में शिक्षा का पर्याप्त प्रसार होने के कारण ही वैदिक युग में अनेक ऋषिकाएं जैसे अपाला, घोषा, सरस्वती, सर्पराज्ञी, सूर्या, सावित्री, अदिति- दाक्षायनी, लोपामुद्रा, विश्ववारा, आत्रेयी आदि वेद मंत्रों की द्रष्टा हैं। अथर्ववेदीय ब्रह्मचर्य सूक्त में कन्याओं के लिए ब्रह्मचर्य और विद्या ग्रहण करने के पश्चात् ही विवाह करने का निर्देश प्राप्त होता है।¹

➤ वैदिक काल में वर तलाश करने के लिए वधु की इच्छा सर्वोपरि होती थी। कन्या को स्वयं वरण की अनुमति थी। ऋग्वेद में इसका स्पष्ट निर्देश प्राप्त होता है –

भद्रा वधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं मित्रं वनुते जने चेत्।²

गांधर्व विवाह भी प्रचलित थे जो बाद में माता- पिता द्वारा अनुमोदित होते थे।

➤ उन्हें सामाजिक एवं धार्मिक कृत्यों में पति के समान ही अधिकार प्राप्त था। वैदिक काल में कोई भी धार्मिक कार्य नारी की उपस्थिति के बगैर शुरू नहीं होता था। ऋग्वेद (२/३९/२) के मंत्र की एक पंक्ति 'दम्पति क्रतुविद्' से यह प्रमाणित होता है कि पति और पत्नी दोनों मिलकर घर की अग्नि को प्रज्वलित किया करते थे।³ नारियों को धर्म और राजनीति में भी पुरुष के समान ही समानता हासिल थी।

➤ स्त्रियों को कर्मकांड का अधिकार भी वैदिक काल से ही प्राप्त है। ऋग्वेद में कहा गया है कि नारी ब्रह्मा है, वह जीवन निर्मात्री और सृजनकर्त्री है। यदि नारी ही बिगड़ गई तो सृष्टि भी बिगड़ जाएगी।⁴ नारी को 'पूर्वहृतिका' कहा गया है अर्थात् यज्ञ में पहली आहुति देने का अधिकार उसे प्राप्त था।

¹ अथर्ववेद, ११.५.१८

² ऋग्वेद, १०/२७/१२

³ भारतीय संस्कृति, डा. प्रीतिप्रभा गोयल, पृ. १२८.

⁴ ओ३म् अधः पश्यस्व मोपरि सन्तरां पादकौ हर।

मा ते कशप्लकौ दृशन् स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ।। (ऋग्वेद 8.33.19)

➤ यजुर्वेद (२०.९) में उक्त है कि स्त्री और पुरुष दोनों को शासक चुने जाने का समान अधिकार प्राप्त था | विश्वामित्र को युद्ध में घायल होकर अपना एक पैर गंवाना पड़ा था और अश्विनीकुमारों ने उसके लोहे के पैर लगाए थे।⁵ एक अन्य स्त्री ने अपने पति का रथ हांका था और अपने पति के शत्रुओं को पराजित किया था।⁶ स्त्रियों की भी सेना हो | स्त्रियों को युद्ध में भाग लेने के लिए प्रोत्साहित करने का विवरण भी वेद में प्राप्त होता है।⁷

➤ एक पत्नीव्रत सामान्य नियम था किन्तु बहुविवाह भी प्रचलित थे। वैदिक काल में सामान्यतया पुरुष एक स्त्री से विवाह करता था किन्तु प्रभुत्व संपन्न प्रतिष्ठित व्यक्ति बहुविवाह करते थे।⁸ वैदिक विद्वान आर.सी.मजूमदार कहते हैं कि –

The Rigveda certainly permits polygamy (1/62/11; 1/104/3; 7/18/2 etc.). though monogamy may have been the rule (1/124/7; 4/3/2; 10/71/4).... Probably polygamy, though allowed, was practically confined to the Rajanya class.⁹

इन कतिपय बिन्दुओं के आधार पर हम कह सकते हैं कि वैदिक काल में स्त्रियों की स्थिति सभी प्रकार से अच्छी थी। स्वनामधन्य विश्वविश्रुत स्त्रियों के साथ ही अज्ञात अनामिकाओं के योगदान से वैदिक वाङ्मय भरा पड़ा है; जिन्होंने अपनी प्रज्ञा, अन्तर्दृष्टि या आचरण के उत्कर्ष से वैदिक संस्कृति को उत्कृष्ट बनाया है। गृहकार्यों से लेकर कृषि प्रशासन एवं यज्ञ कर्म से लेकर अध्यात्म साधना तक सभी क्षेत्र उनके विशिष्ट व्यक्तित्व, प्रतिभा एवं कौशल की छाप से पदाक्रान्त थे।

❖ मध्यकालीन नारियों की दशा :

नारी की स्थिति युग के अनुरूप परिवर्तित होती रही है। सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया के साथ- साथ स्त्रियों की स्थिति में भी अनेक परिवर्तन होते रहे हैं। उत्तर वैदिक काल से ही नारी की दिशा अवनति की ओर अग्रसर होने लगी। विशेष रूप से महाभारत के काल से उनका सम्मान सतत् घटता रहा तथा उनकी

⁵ ऋग्वेद, १/११२/१०, १०/३९/८.

⁶ वहीं, १०/१०२/३, १०/८६/९

⁷ यजुर्वेद, १७/४५.

⁸ ऋग्वेद, 1/104/3

⁹ Vaidik age, Majumdar, R.C, page no.390.

अस्मिता, सम्मान और वैदुष्य के उपर प्रश्नचिन्ह लगाए गए। इतना ही नहीं समाज में व्याप्त अन्धविश्वास और मिथ्या अवधारणाओं के बोलबाले ने उनकी शुचिता तथा गरिमा को ठेस पहुंचाने का भर सक प्रयास किया। 11वीं शताब्दी से लेकर 18वीं तक का समय मध्यकाल कहलाता है। मध्यकाल के आते-आते स्त्री की दशा दयनीय होने लगी। समाज में उसका स्थान गौण हो गया। उसके सारे अधिकार छीन लिये गये। एक ओर उसके पैरों में पराधीनता की बेड़ी पहनायी गयी तो दूसरी ओर पुरुष उसपर मनमाना अत्याचार करता रहा। स्त्रियों को चारदीवारी में रखा जाने लगा। पर्दे की प्रथा प्रचलित हुई। स्त्री-शिक्षा पर रोक लगा दी गयी। विधवा-पुनर्विवाह पर रोक लगा दी गयी। सम्पत्ति में स्त्रियों को कोई अधिकार नहीं था। आर्थिक दृष्टिकोण से स्त्रियाँ परतंत्र हो गयीं। इन तमाम सामाजिक विसंगतियों के कारण कन्या के जन्म का हर्ष कम होने लगा।

श्रीरामचरितमानस के रचयिता गोस्वामी तुलसीदास ने तो नारी स्वभाव को उद्घाटित करते हुए लिखा है कि –

विधिहु न नारी हृदय गति जानी। सकल कपट-अघ-अवगुन खानी॥¹⁰

इतना ही नहीं वे यह भी कहते हैं कि -

नारी सुभावु सत्य सब कहहिं। अवगुण आठ सदा उर रहहिं॥¹¹

अरण्यकाण्ड में अनसूया सीता को नारी धर्म की शिक्षा देते हुए कहती हैं कि स्त्री तो सहज ही अपावन होती हैं -

सहज अपावन नारि पति सेवत शुभ गति लहइ।

संभवतः इन्हीं सभी विसंगतियों ने स्त्री स्वरूप का बेड़ा गर्क कर दिया। हिन्दी लोकपक्ष के बड़े कवि विद्यापति ने तत्कालीन स्त्री जीवन की वास्तविकता तथा उनके चिन्तन को उजाकर किया है। स्त्री बड़ी है,

¹⁰ अयोध्याकाण्ड, १६१/२

¹¹ रामचरित मानस, लङ्काकाण्ड,

पति बच्चा है इसपर स्त्री स्वयं को कोसती है कि जरूर मैं कोई तप करना भूल गई और तरुणावस्था को प्राप्त हुई जिसके कारण आज यह विषम स्थिति आ पड़ी है।¹²

❖ आधुनिक कालीन नारियों की दशा :

सामाजिक एवं सांस्कृतिक रूप से समृद्ध आज के शिक्षित समाज में भी स्त्री की स्थिति दयनीय ही है। आज भी उसकी सत्ता कहीं न कहीं पुरुषों के अधीन ही है। लेकिन सत्य यह भी है कि जहां मध्यकाल में पति देवता और पत्नी दासी मानी जाती थी, वहीं आज उनकी स्थिति में उत्तरोत्तर विकास हो रहा है। १९वीं सदी के मध्य में ईश्वर चन्द्र विद्यासागर और ईसाई मिशनरियों द्वारा स्त्रियों में शिक्षा प्रसार के आन्दोलन में स्त्रियों के उत्थान का कार्य आरम्भ हुआ। १८५४ में सर चार्ल्स वुड ने तथा तात्कालिक सुधार आन्दोलनों ब्रह्म समाज और आर्य समाज ने इस दिशा में बहुत उत्साह से कार्य किया। आर्य समाज के प्रतिष्ठापक महर्षि दयानन्द जी का स्पष्ट मानना है कि नारी को भी शिक्षा का उतना ही अधिकार है जितना कि पुरुष को है। उन्होंने अपने ग्रन्थ सत्यार्थप्रकाश में भी लिखा है कि “वह कुल धन्य है, वह सन्तान बड़ी भाग्यवान है जिसके माता और पिता धार्मिक, विद्वान् हैं। जितना माता से सन्तानों को उपदेश और उपकार पहुँचता है उतना किसी से नहीं।” उन्होंने यह भी स्पष्ट किया कि योग्य और विदुषि महिलायें ही सन्तान को सुशिक्षित करने में सफल होती हैं।

१९०४ ई० में लार्ड कर्जन ने शिक्षा नीति सम्बन्धी सरकारी प्रस्ताव में कहा है कि “स्त्री- शिक्षा पर सरकार को अधिक व्यय करना चाहिए।” स्त्री को शिक्षित तथा स्वावलम्बी बनाने हेतु तब से लेकर अद्य पर्यन्त नानाविध योजनाओं का समन्वयन हो रहा है। आधुनिक पुरुषप्रधान समाज नारी के स्वतन्त्र अस्तित्व का उद्घोष करते हुए उसे वर्तमान युग परिवेश में उचित और समान स्थान प्रदान करने हेतु हर संभव प्रयास कर रहा है। आधुनिक युग के नारी जागरण आन्दोलनों के फलस्वरूप नारी पात्रों में कर्मण्यता, निर्णय- क्षमता, वीरत्व, समत्वादि गुणों का समावेश हुआ है। नारी का सौन्दर्य अब उसके कोमलाङ्गों के लालित्य का मुखापेक्षिणी नहीं, अपितु वह जीवन के उन्मुक्त क्षेत्र में कितने नए- नए कीर्तिमान स्थापित करती है, उसमें निहित है।

¹² पिया मोरा बालक हम तरुणी कोन तप चुकल भेलउँ जननी, विद्यापति पदावली।

आज महिलाएँ आत्मनिर्भर, स्वनिर्मित, आत्मविश्वासी हैं, जिसने पुरुष प्रधान चुनौतीपूर्ण क्षेत्रों में भी अपनी योग्यता प्रदर्शित की है। वह आज इंजीनियर, पायलट, वैज्ञानिक, तकनीशियन, सेना, पत्रकारिता जैसे नए-नए क्षेत्रों को अपना रही है और वहां अपनी कर्मठता के बल पर नित-नूतन कीर्तिमान स्थापित कर रही है। देश के सर्वोच्च राष्ट्रपति पद पर श्रीमती प्रतिभा पाटिल, लोकसभा स्पीकर के पद पर मीरा कुमार, कांग्रेस अध्यक्ष सोनिया गांधी, उत्तर प्रदेश की मुख्यमंत्री मायावती, वसुन्धरा राजे, सुषमा स्वराज, जयललिता, ममता बनर्जी, शीला दीक्षित आदि महिलाएँ राजनीति के क्षेत्र में शीर्ष पर हैं। सामाजिक क्षेत्र में भी मेधा पाटकर, श्रीमती किरण मजूमदार, इलाभट्ट, सुधा मूर्ति आदि महिलाएँ ख्यातिलब्ध हैं। खेल जगत में पी.टी. ऊषा, अंजू बाबी जार्ज, सुनीता जैन, सानिया मिर्जा, अंजू चोपड़ा, मैरी काम आदि ने नए कीर्तिमान स्थापित किये हैं। आई.पी.एस. किरण बेदी, अंतरिक्ष यात्री सुनीता विलियम्स आदि ने उच्च शिक्षा प्राप्त करके विविध क्षेत्रों में अपने बुद्धि कौशल का परिचय दिया है।

इतना कुछ होने के बावजूद आज भी महिलाओं के प्रति उचित दृष्टि समाज में प्रतिलिखित नहीं होती। आज भी कई क्षेत्रों में माता-पिता की अशिक्षा, असुरक्षा और गरीबी की वजह से कम उम्र में विवाह और बच्चे पैदा करने का चलन है। महिलाओं के खिलाफ होने वाले दुर्व्यवहार, लैंगिक भेदभाव, सामाजिक अलगाव तथा हिंसा आदि की अनेकानेक घटनाएं रोज पत्र-पत्रिकाओं में देखने को मिलती हैं। वास्तविक रूप में हम वांछित विकास की परिधि से कोसों दूर अभी भी खड़े हैं। जरूरत है महिला सशक्तिकरण के प्रति कुछ ठोस कदम उठाने की तथा उनको क्रियान्वित करने की जिससे इस पुरुष-स्त्री रूपी विषमता की खाई को भरा जा सके।

❖ महिला सशक्तिकरण के प्रति कुछ ठोस कदम :

➤ **कन्याभ्रूण हत्या पर रोकथाम** - हमारे देश में दिनोंदिन कन्याभ्रूण हत्या में बढ़ावा हो रहा है। बेटियों

की इतनी अवहेलना, इतना तिरस्कार समाज व देश के लिए चिंताजनक है। पुरुषों के मुकाबले स्त्रियों के घटते अनुपात का मुख्य कारण कन्याभ्रूण हत्या ही है जो कि हमारे समाज में रूढ़िवादिता और लोगों की संकीर्ण सोच का नतीजा है। इसके रोकथाम हेतु सख्त से सख्त कानून का प्रावधान होना चाहिए।

➤ **दहेज प्रथा का उन्मूलन** – राम मनोहर लोहिया के शब्दों में “दहेज लेने व देने पर निःसन्देह सजा मिलनी चाहिए, किन्तु दिमाग में और उसके मूल्यों में परिवर्तन होना चाहिए।”¹³ उनका स्पष्ट मतव्य था कि “लड़की की शादी करना मां बाप की जिम्मेदारी नहीं, अच्छा स्वास्थ्य और अच्छी शिक्षा दे देने पर उनकी जिम्मेदारी खत्म हो जाती है।”¹⁴

➤ **नारी समानता का भाव तथा उनमें शिक्षा का समावेश** - भारतीय स्त्री की वर्तमान दशा का मूलभूत कारण उनके प्रति असमानता का भाव ही है। स्वामी विवेकानन्द जी का मानना है, “हम स्त्रियों को उचित शिक्षा दें और उसके उपरान्त वे स्वयं अपनी समस्याओं को सुलझा लेंगी। मुझे पूर्ण विश्वास है कि ऐसा करने पर भारतीय स्त्रियाँ अपनी समस्याओं का हल करने में संसार के किसी भी भाग की स्त्रियों से पीछे नहीं रहेंगी। तब हमें उनकी समस्याओं को दूर करने हेतु हस्तक्षेप करने की भी आवश्यकता नहीं रह जाएगी।”¹⁵ मोक्षप्राप्ति बेटे से ही होनी है और पिता की संपत्ति का वारिस भी बेटा ही होता है, बेटा होने से ही मां सम्मान पाती है। ऐसी भ्रान्त धारणाओं की परिसमाप्ति होनी चाहिए।

➤ **नारी स्वातंत्र्य की वकालत** – लोहिया कहते हैं कि “अगर दुनियां अच्छी बनाना चाहते हो तो अगर मर्द एक के बाद एक प्रेम कर सकता है, तो औरत को भी वही गुंजाइश होनी चाहिए। गैरबराबरी के आधार पर यह सुन्दर रचना की गई है, वह दिमाग तक ही सीमित रह गई है।”¹⁶

➤ **उसके निसर्ग प्रदत्त वैशिष्ट्य के आलोक में उसको सिद्धहस्त करना** – आचार्य रजनीश का मानना है कि “बुनियादी भूल जो सारी शिक्षा और सारी सभ्यता को खाए जा रही है, वह यह है कि अब तक के जीवन का सारा निर्माण पुरुष के आसपास हुआ है, स्त्री के आसपास नहीं। अब तक की सारी सभ्यता, सारी संस्कृति, सारी शिक्षा पुरुष ने निर्मित की है, पुरुष के ढंग से निर्मित हुई है, स्त्री के ढंग से नहीं। स्त्री को गणित की नहीं, संगीत की और काव्य की शिक्षा देना ज्यादा उपयोगी है।”¹⁷

¹³ राम मनोहर लोहिया रचनावली भाग २, मस्तराम कपूर, पृ.सं. ९२

¹⁴ वहीं

¹⁵ स्वामी विवेकानन्द, *भारतीय नारी* (द्वादश संस्करण), रामकृष्ण मठ, नागपुर, 1988, पृष्ठ सं. 51

¹⁶ राम मनोहर लोहिया रचनावली भाग २, मस्तराम कपूर, पृ.सं. २५४.

¹⁷ ओशो, *नारी और क्रांति* # 4

➤ बाल- विवाह, बलात्कार, बहु- विवाह, तीन- तलाकादि जैसी कुरीतियों का प्रशमन -

ये कतिपय बिन्दु हैं जिनपर अमल कर एक स्वस्थ समाज की रचना संभावित हो सकती है।

❖ उपसंहार

नोबेल पुरस्कार प्राप्तकर्तृ मलाला युसुफजई कहती हैं “I raise up my voice not so that I can shout, but so that those without a voice can be heard...we cannot succeed when half of us are held back.”

इतने विकास के बावजूद भी हमारे सामने पीड़ित महिलाओं के उदाहरणों में कमी नहीं है। महिलाओं से होनेवाली हिंसा और शोषण की घटनाओं में उत्तरोत्तर वृद्धि ही हो रही है। आज नारी की पर्यवस्थिति बहुधा एक उपभोग के साधन के रूप में ही गृहीत की जा रही है। छोटी- छोटी मासूमों के साथ सगे- सम्बन्धियों का बुरा बर्ताव अपरं च बाल- विवाह, बलात्कार, बहु- विवाह, तीन- तलाकादि जैसी तमाम कुरीतियां उनके जीवन को नारकीय बनाने में कोई कसर नहीं छोड़ रहीं हैं। उन्हें तो यह बहसी समाज वेश्यावृत्ति के दलदल में भी डालने से थोड़ा भी हिचक नहीं रहा है।

औरत ने जन्म दिया मर्दों को, मर्दों ने उसे बाजार दिया।

जब भी चाहा मसला कुचला, जब भी चाहा दुत्कार दिया ॥

मैथिली शरण गुप्त ने नारी जीवन को के स्वरूप को व्याख्यायित करने के क्रम में कहते हैं -

नारी जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी,

आंचल में है दूध और आँखों में पानी।

आज आधुनिक नारी को पग-पग पर अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष करना पड़ता है। कहीं अपने माँ-बाप से है तो कहीं अपने पति से, कहीं समाज से है तो कहीं अन्य लोगों से। आज सृष्टि की दात्री का भाग्य इतना दयनीय क्यों? जय शंकर प्रसाद लिखते हैं -

नारी तुम केवल श्रद्धा हो ,

विश्वास रजत नग पग तल में ।

पीयूष स्रोत सी बहा करो ,

जीवन के सुन्दर समतल में ।

बहरहाल आज की नारी का रूप पहले के मुकाबले काफी सशक्त हुआ है । आज पुरुषवर्ग यह सोचने पर मजबूर हो गया है कि आधुनिक नारी क्या पुरुषों की तरह सोच सकती है, कार्य कर सकती है तथा घर-परिवार में उसका अलग एवं स्वतंत्र वजूद हो सकता है । निःसन्देह इस परिवर्तन पर पश्चिमी सभ्यता का भारी प्रभाव है किन्तु इस बात से भी इनकार नहीं किया जा सकता कि पुनः हम वैदिक कालीन समाज को निर्मित करने की ओर उन्मुख हैं जहां नारियों का एक विशिष्ट स्थान निर्दिष्ट था । आज की नारियां उसी पथ की ओर अग्रसर हो रही हैं।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- गोयल, डा. प्रीतिप्रभा, *भारतीय संस्कृति*, राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर, 2008.
- Majumdar, R. C, *Vaidik age*, Munshiram Manoharlal Publishers Ltd, 2010.
- रामचरितमानस, गोस्वामी तुलसीदास, गीताप्रेस गोरखपुर, 2013.
- कपूर, मस्तराम (संपा.), *राम मनोहर लोहिया रचनावली भाग २*, अनामिका पब्लिशर्स, दिल्ली, 2012.
- स्वामी विवेकानन्द, *भारतीय नारी* (द्वादश संस्करण), रामकृष्ण मठ, नागपुर, 1988,
- ओशो, *नारी और क्रांति*. डायमण्ड पब्लिकेशन, दिल्ली, 2012.
- ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस गोरखपुर, 2011.
- तिवारी, भोलानाथ. *अनुवादविज्ञान*, किताब महल, दरियागंज नई दिल्ली, 2005.

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.